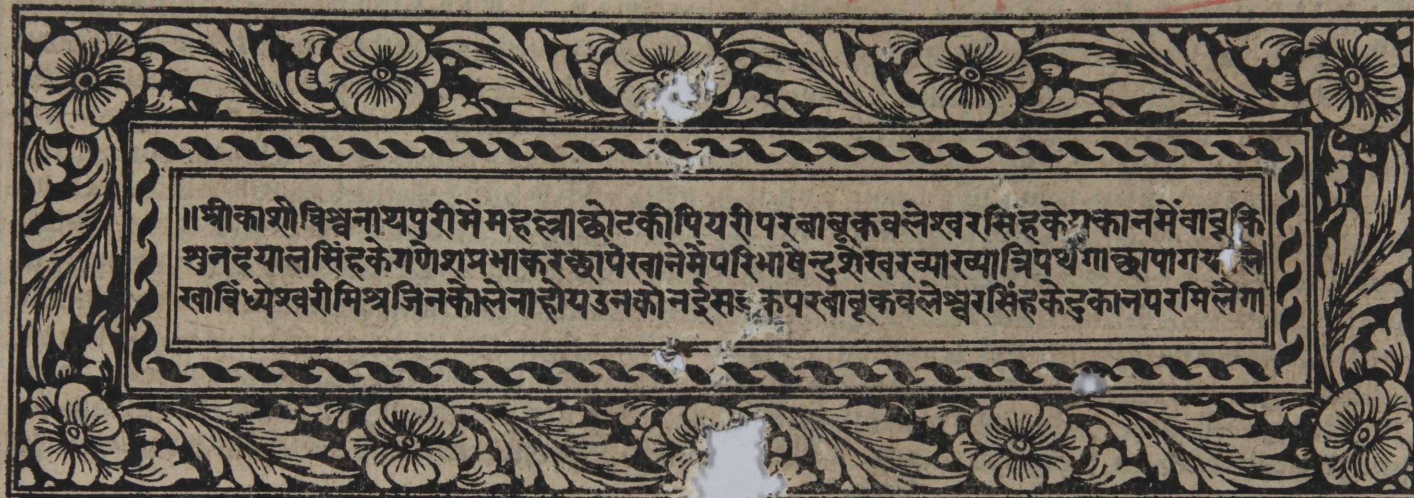
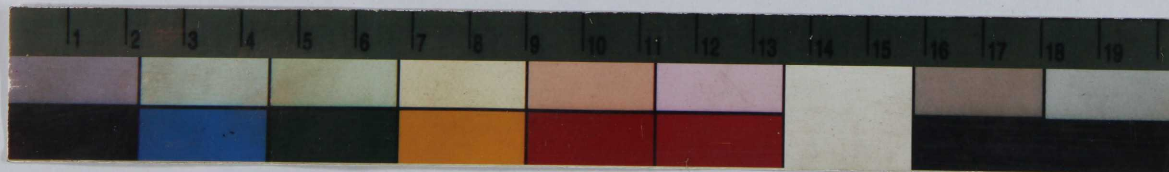
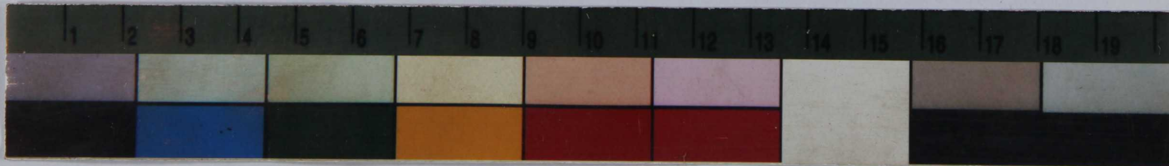

॥श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेंमहल्लाछोटकीपियरीपरबाबूकवलेश्वरसिंहके[illegible]कानमेंबाबूकि
शुनदयालसिंहकेगणेशप्रभाकरछापेखानेमेंपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्यात्रिपथगाछापागया[illegible]लि
खाविंध्येश्वरीमिश्रजिनकोलेनाहोयउनकोनईसड़कपरबाबूकवलेश्वरसिंहकेदुकानपरमिलैगा॥

त्रि॰ गा॰ १

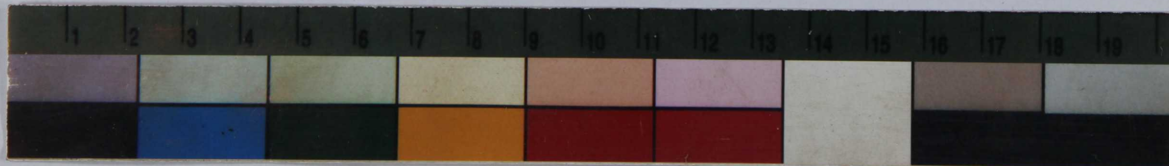
॥श्रीगणेशायनमः॥पुरांतकसुराधिपप्रमुखसेवितंदैवतंपुरातन[illegible]स्तुतंकमलया समालिंगितं॥ चराचरविधायितत्प्रणिपनी
पताम्यादरादुरःसरधराधरप्रवरनीलधाराधरं॥१॥श्रीवेंकटेशपित[illegible]सर्वतंत्रविशारदं॥सावित्रीं मातरंनौमिगुरूनविद्याप्रदांस्त
था॥२॥ वितन्यतेत्रिपथगा विष्णुपादाब्जसंगिनी॥ सागरस्यप्रियाचेंदुशेखरांकविहारिणी॥३॥ प्रा[illegible]प्सितग्रंथसमाप्तिप्रचयादिप्र
तिबंधकदुरितोपशमाय कृतंमंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति॥ नत्वेति॥ नागेशइति॥ ननुआत्मनामेतिनिषेधाद्युक्तमिदमिति
चेदत्रकेचित्॥ आत्मनामेतिनिषेधोव्यावहारिकनाममात्रविषयः॥इदंतु यौगिकंनाम॥ अतएवभगवान्पतंजलिरपिगोनर्दीय
आहेति तत्रतत्रयौगिकंनामजग्राहेति। तन्ननामांतरेणव्यवहारात्व्यवहारेप्येतन्नाम्नप्रसिद्धेश्च अभिवादनादौव्यावहारिक
नामोक्तौ नैनंनदोषायेतितत्त्वं ॥कूपखानकन्यायेनसमाधानंकेचिदाहुः॥ सुधीरिति॥ इदंस्वस्यग्रंथकरणशक्त्याद्याविष्करणा
य॥ सुखमनायासः॥ आयासेनभाष्यादितोपिबोधसंभवात्॥ प्राचीनेति॥ पाणिनेः॥ ज्ञापकन्यायसिद्धानीतिपृथकृकोटिः॥ अ
नेनपरिभाषासूत्रव्युदासः॥ केचित्तुप्राचीनेत्याद्येकैवकोटिः॥ ज्ञापकन्यायेत्यत्रप्रायेणेतिशेषः॥ तेनवाचनिकानांसंग्रहइत्या
हुः॥ भाष्येति॥ इदंचद्वयोर्विशेषणं। अनेनश्लिपाशपेत्यादिव्युदासः॥ प्राचीनवैयाकरणतंत्रेवाचनिकत्वेनपाणिनीयतंत्रेज्ञा
पकन्यायसिद्धत्वेनभाष्यवार्त्तिकयोर्निबद्धानीत्यर्थः॥ परि[illegible]ति॥ परितोव्याप्तांभाषांपरिभाषांप्रचक्षते॥ इतिकारिकायां॥ लिं
गवत्त्वेसतिफलवत्त्वंपरिभाषात्वमितिकेचित्॥ संज्ञाशास्त्रान्यत्वेसतिविध्यपेक्षितार्थविधायकत्वंतत्त्वं॥ संज्ञाचपरिभाषाचेत्य राम॰ १
भियुक्तोक्तावतिदेशस्यपृथगुपादानंगोबलीवर्दन्यायेनेतिपरे॥ व्याख्यानतइति॥ पदच्छेदःपदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययोजना॥

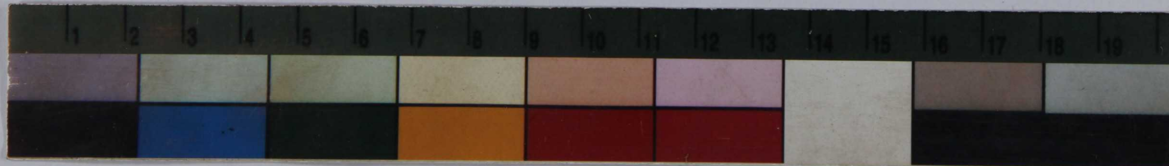
आक्षेपोऽयं समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतं ॥ एकवाक्यतयैव नियम इति ॥ यथोद्देशपक्ष इति शेषः ॥ ननु उभयत्राप्येकवाक्यताया
अविशेषे कोऽनयोर्भेदः ॥ न च स्वदेशे एकवाक्यता एकत्र परत्र च विधिदेश इति भेदः ॥ फलभेदाभावे एतस्याकिंचित्करत्वान् इत्य
तः फलभेदमाह ॥ त्रिपाद्यामपीति ॥ त्रैपादिकेन विधिना स्वसंस्काराय परिभाषोपस्थापनात् ॥ अदृश्यपिशाचेन आकर्षण दृष्टा
न्तात् ॥ पक्षद्वयसाधारणमिति ॥ अविशेषेण प्रवृत्तेरिति भावः ॥ प्रदेशैकवाक्यतापाइति ॥ सर्वे शास्त्राभिज्वलनं च एकवाक्यत
या संस्कारकत्वमिति भावः ॥ इदं चिंत्य ॥ संस्कारमात्रस्यैव ज्वलनशब्दार्थत्वे बाधकाभावे नैकवाक्यतयेति निवेशमानाभावात् स्व
देशे गृहीतवाक्यार्थबोधस्य तत्र विधौ स्मृतिमात्रेण तत्तत्संस्काराभिप्रायेणैव एकदेशस्थ इत्युक्तेरुपपत्तेश्च ॥ एकवाक्यतया संस्का
रकत्वे हि अधिकारस्यापि तथात्वेन ततो विशेषाभिधित्सया तयोर्न्त्यसंगतिः ॥ प्रदीपदृष्टान्तस्तु एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारेत्यंतेनग्र
न्थेन एकवाक्यतामन्तरा तथैव योजितः ॥ स्वबुद्धिजननद्वारेति त्वदुपपादनं च एकवाक्यतायां नानुकूलं ॥ कार्यकालप
क्षे तु वाप्येवमेव वक्तव्यत्वात् ॥ नहि तवापि कार्यकालपक्षे परिभाषाणां स्वदेशे वाक्यार्थाभावः ॥ बाधकाभावात् ॥ संज्ञाशास्त्र
स्य त्विति वक्ष्यमाणविशेषोक्त्ययोगाच्च ॥ नहि स्वबुद्धिरेकवाक्यतया बोधः ॥ किंतु स्मृतिमात्रं ॥ संस्कार्ये विधीनामनेकत्वेन युग
पच्छक्तौ तु बुध्यनारोहेण नावतामुपस्थानासंभवाच्च ॥ प्रधानेन तु गुणाकर्षणेऽपि गुणेन प्रधानाकर्षणस्यायुक्तत्वाच्च ॥ नहि प्रया
जादिवाक्यैः पूर्णमासादिवाक्यमाकृष्यते ॥ क्विंतिचेत् इति सूत्रस्थकैय्यटस्तु एकदेशिपक्षाशयवर्णनाय प्रवृत्तः ॥ इतएव आरुच्या
भाष्ये ऽथवेति पक्षान्तरमुपन्यस्तं तन्त्रस्त्वेतु विधिप्रदेशे एकवाक्यता संज्ञाशास्त्रस्य त्विति वक्ष्यमाणविशेषोक्त्या कार्यकालपक्षे

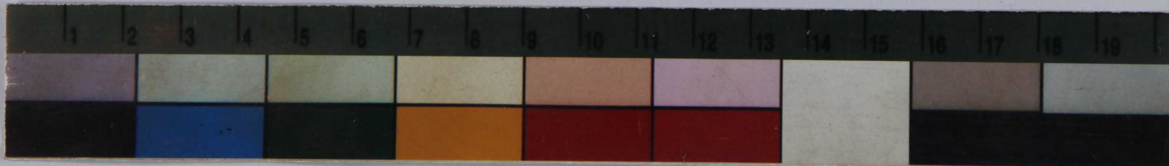
त्रि० परिभाषाणां स्वदेशे वाक्यार्थबोधकत्वस्य तदभिमतत्वसिद्धेः॥ ननु असिद्धत्वस्योभयत्राविशेषे कार्यकालपक्षे एव त्रिपाद्यां
गा० प्रवृत्तिरिति नियमे किं बीजं॥ न च तत्र स्वदेशे वाक्यार्थाबोध एव बीजं पदार्थोपस्थितेः न तद्बोधे बाधकाभावात्॥ न देतदभिप्रेत्योक्तं पू
२ र्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये यद्यपीदं तत्रासिद्धमिति इति चेन्न॥ कार्यकालपक्षे संस्कार्याकांक्षायामेव परिभाषाप्रवृत्तिः॥ यथोद्दे
शपक्षे तु संस्कारकाकांक्षायामेवेति नियमांगीकारात्॥ एतच्चोत्तरत्र विशेषेण निरूपयिष्यामः॥ एतावतेति॥ परिभाषादेशे इति त
त्रैवेत्यर्थः॥ परिकल्प्येति। एकवाक्यतां भवतीत्यर्थे समानकर्तृकत्वाभावात्॥ क्वानयुक्त इति केचित्॥ विधिप्रदेश इति॥ तत्रै
वेत्यर्थः॥ आद्ये कार्यदेशे विधिशास्त्रस्य द्वितीये परिभाषायाः स्वदेशे पृथक् वाक्यार्थो बोध्यः॥ वाक्यतेति॥ स्वदेशे पृथग्वाक्या
र्थबोधकत्वमेकदेशस्य त्वेतत्रमिति भावः॥ उक्तपक्षद्वयस्य संज्ञापरिभाषामात्रविषयत्वे क्ङिति चेति निषेधसूत्रे कार्यकालपक्षो
त्त्ययोग इत्यत आह॥ निषेधवाक्यानामिति॥ तत्रेति॥ निषेधसूत्रे इत्यर्थः॥ पर्युदासन्यायेनेति॥ क्ङितिनेत्यस्य तद्भिन्ने इत्यर्थ इति
भावः॥ ननु प्रथमान्तान्यसमभिव्याहृतासमस्तनञो न पर्युदासार्थकत्वं भूतले घटो नेत्यतः भूतलभिन्ने घट इति बोधाभावा
त् इत्यरुचेराह॥ प्रसज्येति॥ सह युगपत्॥ विधिनिषेधयोरेकवाक्यत्वासंभवादिति भावः॥ नष्टयोगिति॥ संज्ञाशास्त्रार्थबोधं
विना विधिवाक्यार्थबोधमात्रस्याप्यसंभवेन नित्याकांक्षितत्वात्तत्स्वदेशे वाक्यार्थ इत्यर्थः॥ तथा च तद्देशे वाक्यार्थबोधजनक राम०
त्वस्य तद्देशस्थत्वे तत्त्वेन तदभावेन तदभाव इति भावः॥ स्वदेशे वाक्यार्थबोधाभावस्य स्वदेशस्थत्वाभावे प्रयोजकत्वमुपपा २
दयति॥ असिद्धत्वस्येति॥ ननु शास्त्रासिद्धत्वपक्षे स्वदेशे वाक्यार्थबोधाभावे पि संज्ञाशास्त्रस्य कुतो मुत्वं नासिद्धमत आह॥

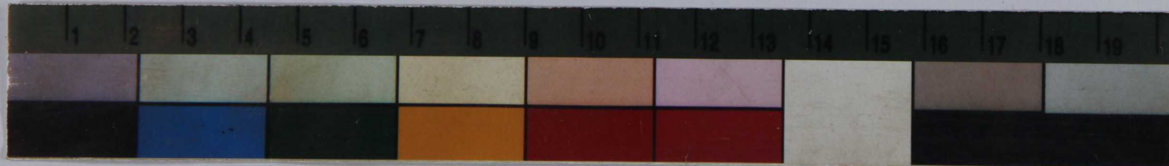
कार्यार्थे नयेति॥ कार्यज्ञानं चेति॥ अनुनासिकरूपकार्यज्ञानं चेत्यर्थः॥ परिभाषायास्तु स्वदेशेपि पृथग्वाकार्यबोधेन स्वदेशेः स्व
कार्यज्ञाने॥ तद्देशस्थत्वस्येति॥ स्वदेशस्थत्वस्येत्यर्थः॥ असिद्धत्वादभावात्॥ तद्देशस्थस्येति पाठो न युक्तः॥ असिद्धत्वोपपादनवैय
र्थ्यात्॥ ननु पदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्य वांगीकारे त्रिपाद्यामप्रवृत्तिः स्यादत आह॥ पदादीति॥ आहुरिति॥ अन्ये तु संज्ञाशा
स्त्रस्य कार्यकालपक्षे स्वदेशे वाक्यार्थाबोधकत्वेन युक्तं॥ पदपदार्थोपस्थित्याच सामग्र्याः सत्वात्॥ अन्याकांक्षायाः तत्प्रति बंधक
त्वेत्वप्रामाणिकं संज्ञापरिभाषयोः कार्यकालपक्षे स्वदेशस्थता विधिदेशस्थता च॥ अत एव क्ङिति चेति सूत्रे भाष्ये कार्यकाल
पक्षे न संगाधिकारस्थ नोक्तात्र विधिप्रदेशस्थत्वेन पौर्वापर्यमुख्यं विरोधप्रतिसंधानादेस्तत्रैव संभवात्॥ तदभावे पा
ठक्रमपि तेनायादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यादिभाष्यस्य तस्मिन्निति सूत्रस्थ वक्ष्यमाणभाष्यस्य चनासंगतिः॥ भादिसंज्ञावि
षये यथोद्देशपक्ष एवेत्यपि न युक्तं॥ भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्चिभमिति भाष्यासंगतेः॥ रामावित्यादाविति वक्ष्यमाण
त्व तद्ग्रंथासंगतेश्च॥ किंच यथोद्देशपक्षे संज्ञाशास्त्राणां परिभाषाणामिव स्वदेशे विधिभिरेकवाक्यतायां त्रिपादीस्थेन तद
भावात् तत्र संज्ञा न स्यात्॥ जातशक्तिग्रहेणेत्याद्यपि न॥ तुल्ययुक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन त्रिपादीस्थकार्यसंस्कारापत्तेः॥ षष्ठी
स्थाने योगेति परिभाषाया अपि शक्तिग्राहकत्वेन संज्ञाशास्त्रसमशीलतया त्वद्रीत्या तस्याः त्रिपाद्यामप्रवृत्त्युपपत्तेस्तदभावापाद
नपरेण पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थभाष्येण सह विरोधापत्तेश्चेत्याहुः॥ ननु कार्यं कालो यस्येत्यर्थे न कार्यदेशस्थत्वमेवार्थः सं
पन्नइत्याशंक्याह॥ कार्येणेति॥ लिंगचिह्नेनेति तदधीनप्रवृत्तिकेत्यर्थः॥ अत एवेति॥ कार्यतेनुस्वस्वप्रवृत्ति लिंग चिह्नेन परि

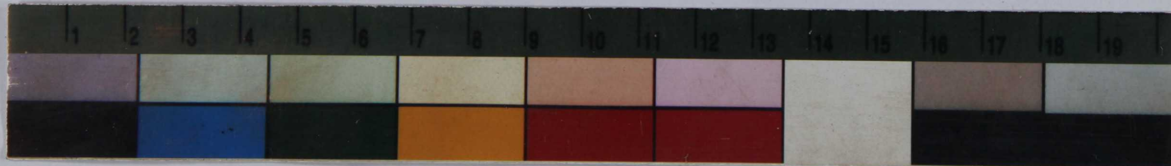
भाषाणामाक्षेपइत्यर्थपर्यवसानादेव॥ एतस्ययत्रकार्यंतत्रोपस्थितंद्रष्टव्यमित्युक्तमित्यनेनान्वयः॥ तावताप्यसिद्धिरित्यभि॰
प्रायकेइति॥ संस्कार्येदृष्टासंस्कारकस्यासिद्धत्वेपिसंस्कारकदृष्ट्यासंस्कार्यस्यासिद्धत्वेनसंस्कारासंभवइतिआशयः॥ यत्रेकार्य
मिति॥ संस्कार्येदृष्टासंस्कारकस्यदर्शनमात्रेणपिशाचन्यायेनसंस्कारसंभवइत्याशयः॥ यत्तुपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेकैयटे
नोक्तं॥ यद्यपीदमिति॥ यथोद्देशपक्षे॥ नत्विहसिद्धमिति॥ कार्यकालसंज्ञापरिभाषमित्यस्मिन्दर्शनेसंज्ञापरिभाषाणामनन्यत
पारार्थ्यात्तत्स्थानत्रयेणकार्यावगमहेतुत्वं॥ केवलमाचार्येणलाघवायानेकप्रधानांगभावप्रतिपत्तयेपृथगुपदेशः कृतः तत
श्चतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइत्यनेनकेवलेननकिंचित्क्रियतेनापिझलोझलीत्यनेनकिंतर्हिसंहत्यकार्यंक्रियते॥ ततोझल्य
नंतरेपूर्वस्यसकारस्यझलःपरस्येतिवाक्यार्थः॥ इत्येकवाक्यतायांपौर्वापर्याभावादसिद्धत्वाभावइतिचेन्न॥ तथासति पौ
र्वापर्याभावादिदंतत्रनासिद्धमितिवक्तव्यंनत्विहसिद्धमित्युक्तासंगतेः॥ किंचस्वस्वदेशेपरिभाषाविध्योर्वाक्यार्थबोधेप
श्चात्परिभाषादृष्ट्यात्रिपाद्याअसिद्धत्वेनैकवाक्यतैवदुर्लभा॥ तथाचतयोरेकवाक्यतायांपौर्वापर्याभावादसिद्धत्वा
भावः॥ तस्मिंश्चसतितयोरेकवाक्यतेत्यन्योन्याश्रयः॥ तस्माद्यथोक्तमेवसाधु॥ नचेति॥ यद्यपितत्तद्देशस्थत्वंवार
यतीत्युक्त्यानैनच्छुकोस्थितिः॥ तथाप्यधिकंवक्तुमियंशंकेतिनदोषः॥ विधिवाक्येनैकवाक्यत्वाद्वास्वदेशंविहायपरस्मि
न्देशांतरगमनाद्वाप्रदेशेऽस्मादादिबुद्धिजननाद्वास्वदेशत्यागः॥ नाद्यइत्याह॥ नहीति॥ प्रदेशेषुविधिवाक्यविषये॥
स्वबुद्धिजननेन॥ एकवाक्यतयास्वार्थबोधेन॥ अविशेषात्॥ विधिवाक्यैकवाक्यतायाःपक्षद्वयेप्यविशेषात् इतिफ

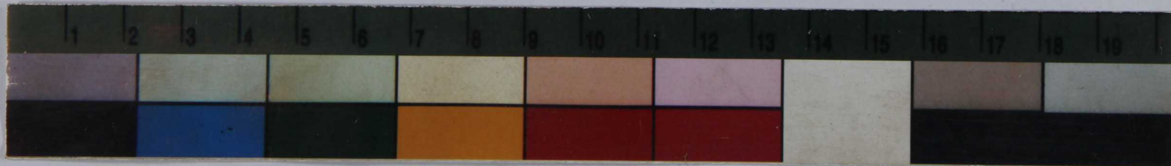
लितोऽर्थः॥ नद्वितीयइत्याह॥ नहीति॥ नतृतीयइत्याह॥ नापीति॥ अस्मदादिबुद्धिजननेनप्रदेशेएववाक्यैकवाक्यतनयेत्यर्थः॥
तद्देशेएववाक्यार्थबोधः स्वदेशत्यागेहेतुः॥ ननुतद्देशएवैकवाक्यता॥ अप्रयोजकत्वादितिभावः॥ अतएवेति॥ प्रदेशे
एकवाक्यतायाः स्वदेशत्यागेप्रयोजकत्वादित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ तत्रस्वबुद्धिजननमात्रेणतद्देशस्थत्वेइत्यर्थः॥ वस्तुत
स्तुउक्तरीत्यासंज्ञापरिभाषयोः कार्यकालपक्षेप्रदेशस्थत्वमपि॥ तयोस्तत्पक्षेकेवलंकार्यपारतंत्र्यात्॥ एकदेशस्थस्यस
र्वशास्त्राभिज्वालकत्वंतुयथोद्देशपक्षाभिप्रायेण॥ पाणिनिपाठाभिप्रायेणवा॥ यथोद्देशेचतयोःस्वदेशे — — कार्यैकवाक्यत्वे
पिप्रधानानुगुण्येनैवगुणानांतद्देशस्थत्वकल्पनानगुणानुरोधेनप्रधानशास्त्रस्यतद्देशस्थत्वकल्पना॥ किंचगुणेननप्रधा
नाकर्षणमित्युक्तं॥ तथाचतेषांपरत्वव्याहन्येतेत्याद्युक्तं॥ कार्यकालशब्दोप्यत्रैवस्वारसिकइतिदिक्॥ अनुबंधाअनेकांताः
॥ अनुबंधाःविधेयानवयवाः॥ विधेयैकदाप्यनुपलंभात्॥ इत्यनुमानेव्यतिरेकव्याप्तिमाह॥ योहीति॥ यथावृक्षावयवशाखाया
अवच्छेदनात्पूर्वंतत्रोपलब्धिः॥ विधेयइति॥ अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेरितिभावः॥ यद्वाबोधकानवयवत्वमेवसाध्यं॥
नचहेत्वसंगतिः॥ बोधकानवयवत्वेबोध्यत्वविधेयत्वयोरपिसानुबंधकेसंरूपमितिशास्त्रेणप्राप्तिः॥ केचित्तुउक्तानुमानेनबो
धकानवयवत्वमेवसाध्यं॥ बोध्यबोधकयोरभेदाभिप्रायेणचायंहेतुरितिवदंति॥ अवयवत्वारोपेणेति॥ सामीप्येवद्बुद्धीद्यन
भिधानादितिभावः॥ शिदादिपदंइत्संज्ञकःशकारादिर्यस्यसमीपेतद्बोध्यपरं॥ व्याख्यानतइति॥ एभ्रचश्चकारेणांत्यत्वप्रयु
क्तेत्संज्ञाभाजांपूर्वोपकारकत्वंआदित्वप्रयुक्तेत्संज्ञाभाजांपरोपकारकत्वमितिव्यवस्था॥ अत्रचेत्संज्ञांत्यत्वप्रयुक्तातत्रचादित्व

प्रयुक्तेतितुव्याख्यानतोनिर्णयः॥ एकांतत्वेपिपूर्वस्यपरस्यवाऽवयवत्वमित्यत्रनवापिव्याख्यानमेवशरणमितितात्पर्यं॥ परसमीपे
तिकर्मधारयः॥ एकांताइति॥ बोधकस्येतिशेषः॥ तथाचानुबंधाबोधकावयवाः॥ बोधकेयेनसंबंधेननोपलभ्यंतेतेनसंबंधेनान्यत्रानुप
लभ्यमानत्वात्॥ णिनीत्यादीनांतद्बोध्यइत्यर्थः॥ उक्तानुमानेनविधेयानवयवत्वसाधनेसिद्धसाधनं॥ कल्पांतरेत्वित्संज्ञालोपाभ्यामप
हारेणसानुबंधकस्याविधेयत्वोपपत्तेरप्रयोजकोहेतुः॥ अत्रत्वन्यशब्दादौलक्षणानाश्रयणमेवलाघवमनुकूलतर्कस्तदिदमुक्तं॥
एवंतर्हीत्यादिना॥ बोध्यबोधकयोरभेदाभिप्रायेणोक्तोहेतुरितिमतेतुविधेयनादशायांतत्रानुपलंभेपिउच्चारणदशायांतत्रोप
लंभादवयवत्वोपपत्तेरुक्तहेतुरप्रयोजकः॥ एतेनसत्प्रतिपक्षेकस्याप्यसिद्धेरित्येवन्याय्यमित्यसंगतमित्यपास्तं॥ कादेरिति॥
ददातीतिसूत्रेविभाषाग्रहणेननणशपोरित्संज्ञाज्ञापनेनतयोस्त्यागइतिकेचित्॥ इदंचिंत्यम्॥ अंत्यशब्दवदादिशब्देपिलक्षणयैवोप
पत्तेः॥ किंचहलंत्यमित्येतत्सूत्राविषयेऽनुबंधविनिर्मुक्तोपस्थितेरप्रामाणिकत्वेनविधेयेकदाप्यदर्शनात् इत्यनेकांतत्वसा
धकहेतोस्तत्राभावेनणादेरेकांतत्वमेव॥ केचित्तुनानुबंधकृतमित्यादिपरिभाषात्रयाकरणप्रयुक्तलाघवानुरोधेनानेकांताइ
त्येवमुक्तमितिवदंति॥ नानुबंधकृतमनेकाल्त्वं॥ एकांतत्वइति॥ विधौनिर्दिष्टोयोनेकाल्ससर्वस्येतिसूत्रार्थः॥ तेनानुबंध
विनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितावपिनदोषः॥ लोपोपीतिप्रकृतेपुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात् घसोरितिलोपस्यसर्वादेशत्वसिद्धेर्नतदर्थे
मपिशित्ग्रहणं॥ असंजातविरोधन्यायेनोत्तरत्रैवालोंत्यपरिभाषाबाधसंभवात्॥ वस्तुतस्तुविधीयमानोयोऽनेकाल्इत्यर्थे
पिअनुबंधानामनेकांतत्वेपिचशित्ग्रहणंव्यर्थमेवेतिशंकायुक्तैव॥ शकारोच्चारणसामर्थ्यादाद्येभूतपूर्वानेकाल्त्वमादायांत्ये

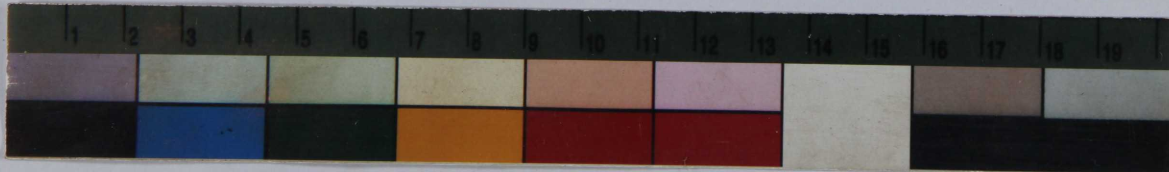
ऽनेकाल्पदे गौणमुख्यसाधारणावयवत्ववतोऽन्यपदार्थत्वमाश्रित्य सर्वादेशत्वसिद्धेः॥ ज्ञापकमिति॥ ननु ज्ञापितेपि पुनर्व्यर्थं॥ श
कारोच्चारणसामर्थ्यादेवानुबंधकृतमप्यनेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वसिद्धेः॥ न चोच्चारणसामर्थ्यादित्संज्ञालोपावपि बाध्येयाता
मिति वाच्यम्॥ ज्ञापनात् पूर्वमपि तयोरबाधाय शिद्ग्रहणस्यादिति तस्य न वैयर्थ्यं॥ यदि भूतपूर्वानेकालत्वमादाय सर्वादेशत्वसंपा
दनेन कृतार्थस्य शकारस्य नेत्संज्ञालोपबाधकत्वं तर्हि ज्ञापितेपि न येत्यवेहि॥ पुराणादौ तु विज्ञानीयानेकवर्णोच्चारणसामर्थ्यान्नि
त्वं॥ नाप्यस्याः प्रयोजनं॥ अर्वणस्त्रसावित्यादौ ऋकारस्यानुमर्थत्वेन भूतपूर्वानेकालत्वमादाय सर्वादेशाप्रवृत्तेः॥ विधौ योनेका
कालित्यर्थे तु न मानमिति चेन्न॥ उच्चारणसामर्थ्येन भूतपूर्वानुबंधकृतानेकालत्वमादायापि न सर्वादेशत्वमित्यर्थस्य शिद्ग्रह
णेन ज्ञापनात्॥ तेन दिव औदित्यादौ नानकारोच्चारणसामर्थ्येन भूतपूर्वगत्यानेकालत्वमादाय न सर्वादेशत्वं॥ नत्रापि न परा कर
णेनुरूपाव्यर्थेमिति तत्वं॥ डादिविषये त्विति। केचित्तु अत्रानुबंधपदं न योग्यपरं॥ अत एव ङाणो विषये नानुबंधकृतमसारूप्यमिति
विकल्पाभावः॥ अनेकाल्सूत्रे शित्पदं न योग्यपरं॥ अत एव ङा आइति प्रश्लेषेण सर्वादेशत्वमुक्तं॥ अकारेद्दति वदंति॥ अ
नेजंतत्वादिति॥ नन्वादेच्च इति सूत्रे धातोरित्यस्य निवृत्त्यां यातस्यानेजंतत्वेपि ततः पूर्वमेजंतमादायात्वं सुलभम्॥ न चैधाद्य
वात्ववारणाय शित्परत्वयोग्यस्यैवैजंतस्यात्वमिति पकारसत्तायां नात्वं अनेजंतत्वादित्यस्य शित्परत्वयोग्यैजंतत्वाभावादित्यर्थ इ
ति वाच्यं॥ यल्लोपोत्तरं न तत्संभवात्॥ कथं चात्र तदंतविधिः॥ विशेष्याभावात्॥ न चोपदेश इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन विशेष्यतया
तदंतविधौ समुदायोपदेश एव ऋषीणां तात्पर्येण पकारसत्वे उपदिश्यमाने जंतत्वं नेत्यात्वे नेति वाच्यं॥ तथा सति पलोपोत्तरमिति

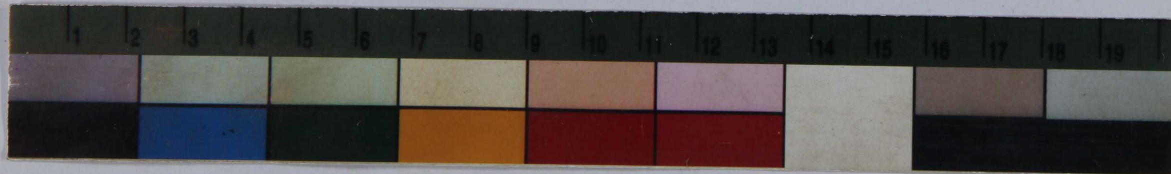
त्रि· गा· ५

पूर्वोत्तरग्रंथासंगतिरिति चेन्न॥पलोपोत्तरंतदेवेदमितिप्रत्यभिज्ञया एकाचइत्यादाविवोपदिश्यमानस्यैजंतत्वस्यचसत्वेनादो॥
षइत्याशयात्॥ज्ञापकमिति॥माङोव्यमीहारेत्तभिधानं॥एतद्भाष्यप्रामाण्यादितिभावः॥ विस्तरइति॥यद्यपिउत्रिचपदइत्यत्रप
दग्रहणात्॥घिसंज्ञासूत्रेनदीतरेकस्यापादानपरभाष्यप्रामाण्यात्स्यानिवत्सूत्रेअतिखट्वायेत्यत्रदीर्घकृतेपिअप्राप्तौभूतपूर्वइ
तिभाष्यात्चानुबंधसहितशब्दोपादानेइत्संज्ञकतदवयवस्येत्यर्थः॥स्त्रीलिंगप्रकरणेप्येवंशब्दरत्ने॥कार्यसेत्यत्रचेत्संज्ञक
कार्यावयवकस्येत्यर्थइतिनयक्तिदोषः॥तथापितदनाश्रित्येदमित्यदोषः॥अभिधानियामकेति॥तत्त्वंचशक्तिसंकोचकत्वं
॥तत्त्वंचतात्पर्यज्ञानस्यशाब्दबोधकरणत्वेतद्ग्राहकत्वंतदभावेप्रकरणसहकृतात्पदज्ञानादर्थविशेषस्यैवोपस्थितत्वादर्थ
विशेषशाब्दबोधप्रयोजकपदजन्योपस्थितिविषयतानियामकत्वंबोध्यं॥त्यत्रे ति॥ अर्थवत्त्वंयतेत्यर्थः॥तेनकनीत्यस्यसत्वे
पिनदोषः॥अकृत्रिमस्यैवेति॥सूत्रभेदेनकृत्रिमस्यैवाकृत्रिमस्यैवसाम्प्रयणेपिउभयगतिरागतेवेतिभावः॥शब्दार्थेतिद्वंद्वः॥
नबोधोपयोगीति॥ यद्यपिसकलादिशब्दानांसामान्यरूपेणशक्तिग्रहादेवशाब्दबोधःविशिष्यसकलज्ञानस्यासंभवात्॥तथापि
ऋर्यादिपदानामिवविशेषरूपेणानेकार्थबोधकस्यवृद्ध्यादिशब्दस्यविशेषरूपेणानेकेषुशक्तिग्रहस्यवतेषांतथाशाब्दबोधोपयोगी
॥शक्तिग्रहशाब्दबोधयोःसमानप्रकारकत्वेनैवकार्यकारणभावांगीकारादितिनकश्चिद्दोषः॥शयितेति॥तृजंतःपाठः॥क्तांते
तुनिष्ठाशीङ्इतिनिषेधादेवगुणसिद्धेः॥कार्यमनुभवन् यत्कार्यंप्रतियः कार्यीसततं प्रतिनिमित्ततेत्यर्थोबोध्यः॥यद्यपिशयि
ताअशिशयिषतिइत्यादौकार्यानुभवितृत्वंइकारादेर्निमित्तत्वंचसमुदायस्य॥तथापिघटकतयापिनिमित्तत्वस्यनिषेधान्नदोषः॥
अनुभवतृत्वं

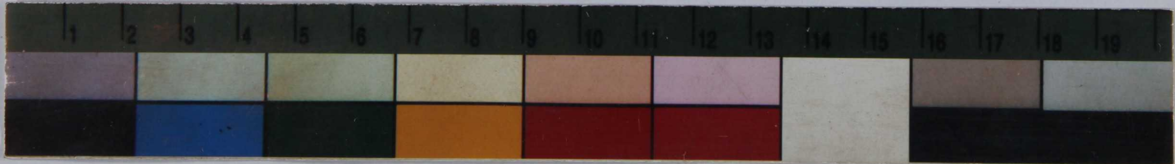
राम· ५

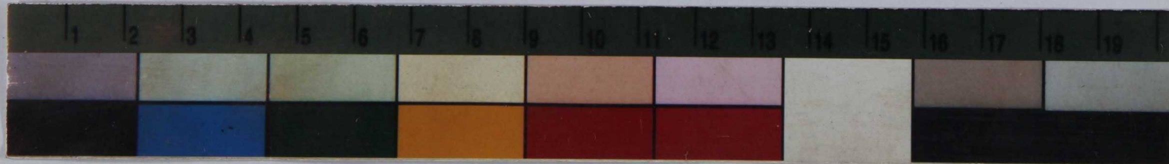
समवायीति ॥ तत्त्वं चात्र कल्पितं बोध्यम् ॥ इदं चिन्त्यं ॥ कालसंयोगं प्रति कालस्याहेतुत्वे जगत्प्रति ब्रह्मणस्तदुभयदर्शनात् ॥ केचित्तु
अदृष्टकार्यस्थले समवायिकारणस्य निमित्तकारणत्वं तेन तन्त्रायसावित्र्यादौ एकादेशस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वमित्याहुः ॥ ध्व
नितेति ॥ अचीत्यस्य जेघ्रीयते देध्मीयते इति च प्रत्युदाहरणं अस्याप्रतिकूलमिति नात्रैषा ध्वनिता ॥ टापेरिति ॥ परिभाषासिद्धेः पूर्व
मविद्यारूपस्य निरर्थकत्वमित्याशयः ॥ बोध्यत इति ॥ घटकतयेति शेषः ॥ नदारिति ॥ अवयवावयव इति न्यायस्तु समुदायावयव
त्वेन गृहीतस्यावयवविषयकः ॥ प्रकृते तु रेफस्याकारावयवत्वप्रतिपत्तिकाले नाकारस्य टशब्दावयवत्वप्रतिपत्तिरिति भावः ॥ ट्यु
ट्युलोष्टित्वमत्र ज्ञापकं ॥ यद्वा शेरते सधिषीष्टेत्यादौ रुट्सुट्विधौ उद्देश्यतया परं परया वा आत्मनेपदलिङ्गाश्रयणं ॥ टारय
तीत्यादौ तु नैवं ॥ तद्दैर्घ्यमिति ॥ ननु तातुनासिकौकारार्थतेति ॥ किं त्वाम शब्दस्य ककुष्ठत्वतया सावर्ण्याभावः ॥ किंच निर्दिश्यमान
परिभाषया नात्र दीर्घसंभव इति चेन्न ॥ आनस्य ऊँ इत्यनुनासिकादेशं विधाय दीर्घविधौ अकृत्स्नसपञ्चम्यं तत्तो चास्त्रित्य यदागम
न्यायेनैव सावर्ण्यमुपपाद्य वैयर्थ्याद्भावनसंभवात् ॥ वस्तुतः सुकि कदाचिदोकारस्याचि दीर्घस्य आदृत्यार्ड इति न्यासेन तदसिद्ध्या
नैतत्ज्ञापकं किंतु स्यसिच्सूत्रस्योपदेशग्रहणमेवात्र ज्ञापकं ॥ बुस्युटाविति सिद्धवचनसामर्थ्यादेव यण इत्यरुचेराह ॥ जहातेरिति ॥
यत्तु भैरवेणोक्तं तत्र कौण्डिन्यन्यायेन युटा बाधितस्य यणो नेति तदसंगतं ॥ विषयभेदेन तत्र कौण्डिन्यन्यायाप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अ
सिद्धविषयेषूक्तन्यायाप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ यदागमन्यायेन लब्धस्य तत्परत्वेन न व्यावृत्तिरिति कृदंतशेखरे ॥ असंगत्येति ॥ न
नु वक्ष्यमाणो भविष्यामीत्याद्यर्थप्रकारान्तोपदिश्यमान इत्यर्थ आवश्यकः ॥ किंच हन इत्याद्यर्थं तदंतविधिरावश्यकः ॥ अन्यथाऽ

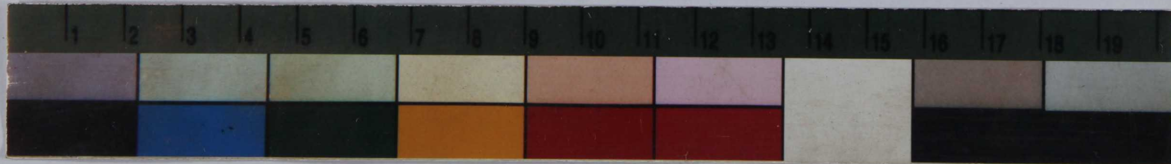
ऽुपदेशात्परत्वेनानुदात्तत्वापत्तेः॥ तथा च नात्र वर्णग्रहणं तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे शेखरेप्येवमेवोक्तं॥ एतेनैकाच इत्यत्र प्रत्ययावयवे
ऽचीत्यर्थः॥ यद्वापस्योपदेशेऽदंतत्वमेव यदागमन्यायलभ्यमिति एतेनैकाच इत्यतोऽस्य वैषम्यं॥ न च जहिशात्रुमित्याद्यर्थं प्रत्ययाप्रत्यययोर्म
ध्ये प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाऽनुसर्तव्या॥ तथा च तत एव हत इत्यादौ न दोषः॥ भविष्यामीत्यादौ तु समुदायोपदेशेऽवयवस्याप्यु
पदेशान्न दोष इति वाच्यं॥ तदंतविध्यभावे उक्तपरिभाषया प्रत्ययस्यैव कारस्य ग्रहणापत्त्या वक्ष्यमाण इत्यादौ दोषस्तदवस्थ ए
वेत्यरुचेराह॥ किंचेति॥ बोध्यत इति॥ यद्यपीदं परिभाषांतरं तथापीदमपि तद्ग्रहणेन गृह्यत इति अत्र घटकतयेति अस्या
नध्याहारेणैव तन्मूलकमेवेति भावः॥ यद्वा मुग्विधानेन पूर्वस्या इवास्या अपि वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिरेव ज्ञाप्या॥ वर्णग्रहणे पूर्वो
प्रवृत्तिकल्पनामात्रेण मुग्वैयर्थ्यापरिहारात्॥ इदं चिंत्यं॥ आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्ये मानाभावात् फलाभावाच्च॥ प्रत्युत मि
दचोंत्यादिति सूत्रे भाष्ये परादित्वे द्विषंतप इत्यत्र मोऽनुस्वार इत्यस्याप्राप्त्यापादनं न विरुध्यते॥ रामाणामित्यादौ पदांतस्येति णत्वनि
षेधापत्त्या तदनित्यत्वाश्रयणे महान् क्लेशः॥ पदांतभक्तः पदांतग्रहणेन ग्राहिष्यत इति ङमुट्सूत्रस्थभाष्यस्यायमर्थः॥ यदाग
मा इति न्यायेनाट्कुप्वाङिति सूत्रे नस्येत्यनेन ङमुट्सहितस्यैव ग्रहणात् कुर्वन्नास्त इत्यादौ द्वयोर्नकारयोर्णत्वं प्राप्तं पदांतस्येत्यनेन न
वार्यते॥ द्वयोर्नयोः पदांतत्वे ङमोपि पदांतत्वेन तावन्मात्रस्याणत्वं॥ पदांतस्येत्यत्र पदांतपर्यायस्याधिकरणीभूतस्येत्यर्थे तु नमां न
॥ फलाभावाच्च॥ नस्येत्यस्य पदांतविशेषणतया नकारपर्याप्तपदांतत्वाश्रयणत्वनिषेधात्तु रामाणामित्यादौ दोषः॥ तत्र च वर्णग्रह
णे एष एव यदागमन्यायो भाष्याभिप्रेत इति दिक्॥ अस्याज्ञापकमाह॥ अत एव नेट् इति॥ अयमर्थ इति॥ दित इत्यत्र बहुव्री

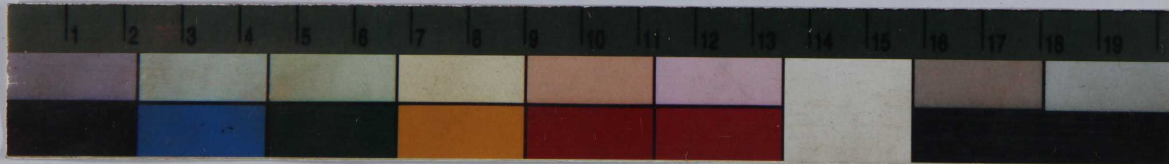
हि:॥ आर्द्धधातुकइत्यस्यस्थानषष्ठ्यंततनाश्रयणपरमार्द्धतनाविति सूत्रस्थंभाष्यंत्वेकदेशपरमितिभावः॥ तत्यागइति॥ आवृत्याए
रुरित्यादौद्विविधोपिस्थान्यादेशभावोविवक्षितइतिभावः॥ षष्ठ्यंतइति॥ अंतःशब्दःसमीपवर्त्तीप्रकृतिवचनः सूत्रेषष्ठीशब्दः
तत्प्रकृतौलाक्षणिकःनिर्दिश्यमानइतिवाध्याहारइतिभावः॥ मन्तूच्चारणशब्दभेदात्लक्ष्यस्यस्यस्यतनिर्दिश्यमानत्वमतआह॥ स ७२
ज्ञानीयमिति॥ अवयवरूपमिति॥ ननुतदोरित्यादौत्यदादीनामित्यादेर्नस्थानषष्ठीत्वमितिकथंतत्रैतन्नप्रवृत्तिः इतिचेदत्रनव्याः॥ त
दोरितिस्थानषष्ठीबलेनोपस्थितेषामत्रापिफलाभावाद्विशेषणेपर्यवस्यति॥ इतिवदंति॥ परेतुसर्वादिसूत्रस्थभाष्यतःयो
ग्यतरान्वितेस्वार्थेपदानांशक्तिलाभेनस्वरूपमिति॥ शास्त्रातिरिक्तशक्तिग्राहकशास्त्राननुसंधानकालीनोपस्थितिविषयत्वस्ये
वनिर्दिश्यमानत्वेनतदोरित्यनश्चनदंतविधितःपूर्वंत्यदाद्यवयवतदोरेवोपस्थित्यातयोरेवनिर्दिश्यमानत्वान्नानित्यदित्या
दौदोषइतिप्राहुः॥ नप्रतीयमानमित्येवपाठः॥ इत्यर्थइतिपाठेयुज्यतेइत्यस्यपूर्वेणान्वयः॥ अयमर्थइत्यस्यचशाब्दोर्थ
इत्यर्थः॥ इत्यर्थइत्यस्यचार्थिकोर्थइत्यर्थः॥ धात्वादीनामिति॥ येनरूपेणप्रयोगघटकतातेनरूपेणपदोपस्थाप्यत्वंनिर्दिश्य
मानत्वं॥ धातुपदाच्चभ्वादीनांतेनैवरूपेणोपस्थितिरितिभावः॥ स्पष्टार्थमिति॥ अत्रद्वयोर्विरोधेनपरयाऽनेकाल्इत्यनयाऽस्य
बाधःस्यादतोङित्त्वंसफलमितिकेचित्॥ विरोधादिति॥ यद्यपिविसर्गस्यनोच्चार्यमाणत्वंतथापिपूर्वोक्तरीत्यानिर्दिश्यमा
नत्वंनिर्वचनीयं॥ केचित्तुस्वबोध्याघटितत्वेसतिस्वबोध्यत्वंतत्वंइत्याहुस्तन्न॥ नचास्यचावित्यादिपूर्वग्रंथविरोधात्॥
भिंदकीत्यादेसाकच्कस्यहिशब्दाघटितत्वेनतत्वापत्यातदभावप्रतिपादकेनतुज्झल्यइति सूत्रस्थभाष्येणविरोधाच्च॥

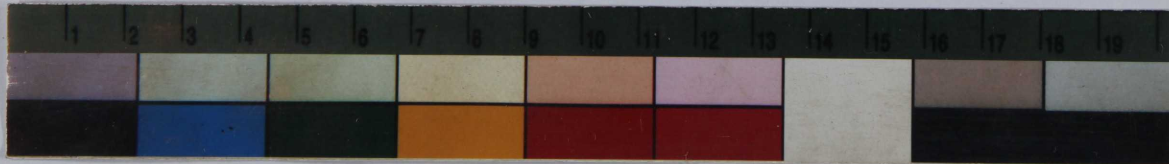
॥इदंचिंत्यं॥ वर्णग्रहणेइत्यस्याल्ग्रहणेइत्यर्थात्॥ नापीति॥ विधिप्रदेशेद्वयोरंगांगीभावेपिस्वातंत्र्येणद्वयोर्नेसः॥ तेनपरस्परनैर
पेक्ष्येणद्वयोःप्रवृत्तिसिद्धिः॥ तत्रालोन्त्यस्येत्यनेनास्याःक्वचित्सामानाधिकरण्यं॥ यथाणेरनिटीत्यादौण्यंतांगस्यांत्यस्यालोणेरित्य
र्थात्॥ क्वचित्वैयधिकरण्यं॥ यथात्यदादीनामइत्यादौ॥ तेनतानीत्यादौनतु मःत्यदाद्यत्वं॥ उदःस्थादिनीति॥ अस्मिन्नल
श्येइत्यर्थः॥ सूत्रविषयेइति॥ उदःस्थेतिसूत्रविषयेइत्यर्थः॥ उदस्थेतिसूत्रविषयेइतिपाठःसुगमः॥ संचारितत्वादिति॥ एतत्
बाधकयोरपिएतत्बाध्ययदागमन्यायोपजीवनेनोदस्थादित्यादौनयोःप्रवृत्त्याएतत्बाध्यत्वमितिकैयटाशयइतिपरे॥ अकच्
विषयेइति॥ साकच्कानपहारकादेशविधावित्यर्थः॥ अत्रमानमनाप्यकइतिप्रतिषेधः॥ फलंतुयुवकाभ्यामित्यादौ आत्वसिद्धिः
॥तदपहारकेतूपतिष्ठतएवायंन्यायः॥ यथाहुझल्भ्यइतिसूत्रेभाष्येमिदंकिइत्यादावकचिहित्वाभावान्नधित्वमित्याशंक्यितं॥
कादेशस्वादृत्याप्रनःविधानसामर्थ्यात् साकच्कस्यापिप्रवर्त्तते॥ अत्रेदंविचार्यते॥ एषाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाःबाधिकाउ
तत॥ नांत्यः॥ लावस्थायामडितिपक्षेअपिबत्इत्यादौपिबादेशानापत्तेः॥ स्वसिच्सूत्रेभाष्येआगमसन्निधानेनतद्रहितस्यार्थ
वत्वाभावोक्तेः॥ नाद्यः॥ राजेःपृथक्भ्राजिग्रहणवैयर्थ्यात् वानरशब्देनृनरयोरितिवृद्ध्यापत्तेश्च॥ एवंधातुत्वप्रत्ययत्वाद्यपि
आगमसन्निधानेनतद्रहितेगीक्रियतेनवा॥ नतावदाद्यः॥ स्वसिच्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्॥ किंचग्रहोलिटिद्वइत्यत्रएकाचइत्य
स्यसंबंधेअग्रहीष्टामित्यत्रशेखरोक्तदीर्घाभावापादनासंगतिः॥ अट्रहितस्यैकाच्त्वात्॥ नांत्यः॥ धातौवृद्धिमटःस्मरेदिति
वार्त्तिकविरोधात्॥ लावस्थायामडितिसिद्धांतेऽस्वादीत् इत्यादौअतोहलादेरितिवृद्ध्यनापत्तेः॥ नतत्सूत्रंतुमाङ्योगेचरितार्थं

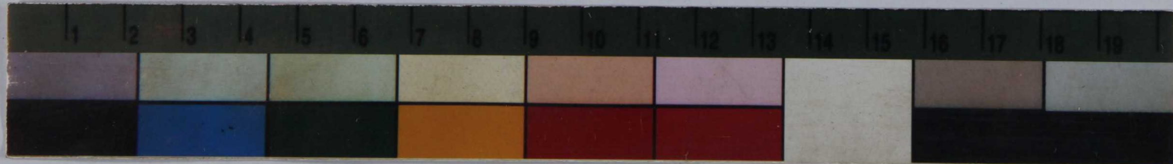
॥ किंचाज्जसेरित्यादौ पूर्वासिद्धत्वात्रास्तु किं जसः शीभावः स्यादित्याशंक्य निर्दिश्यमानपरिभाषया परिहृत्य यस्तर्हि निर्दिश्यते इ
ति पुनराशंकितं ॥ तत्रोक्तपक्षे ऽसंगतेर्निर्दिश्यमानजसोऽर्थवत्त्वाभावात् ॥ एवं यदागमन्यायस्य वर्णग्रहणे ऽप्रवृत्तौ मूलोक्तानि
दूषणानि प्रवृत्तौ लण्सूत्रस्य भाष्यविरोधः ॥ तत्र हि परेणाण्ग्रहणे चिकीर्षतीत्यादौ दीर्घे रपरत्वे इत्त्वाप्राप्तिमाशंक्य उपधा
याश्चेत्येवं भविष्यतीत्युक्तं ॥ त्वद्रीत्या तूक्तन्यायेन रपरत्वे ऋदंतत्वान्निर्दिश्यमानऋकारस्येत्वे रूपसिद्धेः शंकाया असंगतिः
॥ अलन्त्वावर्णत्वयोरपि आगमसहितेष्वेव सत्त्वेन समाधानासंगतिश्च ॥ अनित्यत्वादुक्तन्यायाप्रवृत्तौ इष्टस्थले प्रवृत्तेरावश्य
कतयानन एवमातॄणामित्यादौ उपधायाश्चेतीत्त्ववारणे नदर्थं धातुग्रहणावश्यकत्वोक्त्यसंगतिः ॥ किंच जहर्थेत्यादौ गुणे
प्यनंतसन्निपातेनाचंस्तास्वदिति सूत्रस्थं स्यसिच्सूत्रस्थं भाष्यं च विरुध्यते ॥ एवं निर्दिश्यमानपरिभाषया वर्णग्रहणे ऽप्र
वृत्तौ मूलोक्तं दूषणम् ॥ प्रवृत्तौ देवदत्तानित्यादौ विवपचमान इत्यत्रापि निर्दिश्यमानपरिभाषया सुकोदीर्घाभावेऽपि विशिष्ट
स्य सवर्णदीर्घेत्वद्दैत्यर्थ्यमिति पूर्वग्रंथाऽसंगतिरिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ निर्दिश्यमानपरिभाषया अर्थवत्परिभाषाबाधकत्वेनागमा
गमप्रवृत्तेः पूर्वमागमिनो यथाऽर्थवत्त्वं न तत्पदबोध्यत्वादिति तदागमे जातेऽपि तथैवेति वार्त्तिके धातुग्रहणसामर्थ्यात् तत्त्वेन दृ
ष्टपरं ॥ हलादेरिति चानो विशेषणं यदागमन्यायस्तु वर्णग्रहणे न प्रवर्त्तते ॥ स्यसिच्सूत्रे उपदेशग्रहणात् ॥ पदांतत्वस्य वर्णमा
त्रवृत्तित्वाभावादेव न दोषः ॥ गुणादिसंज्ञा रेफरहितैव ॥ वर्णग्रहणे उक्तन्यायाप्रवृत्त्या सरेफस्य गुणत्वाभावेऽपि रेफस्य वच
नबोधितावयवत्वागमानाभावेनावयववद्धारकांतर्येमादायारारावेवेति नियमोपपत्तेः ॥ एतेन रदाभ्यामिति सूत्रस्थभाष्यमपि

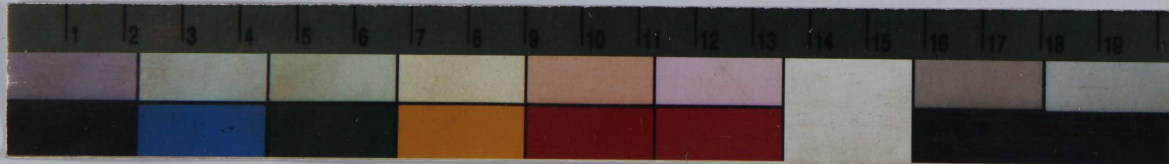
व्याख्यातं॥ उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेन निर्दिश्यमानपरिभाषापि नाल्ग्रहणे॥ अत एवानुमानिकस्थान्यादेशभा
वेऽवर्णान्तस्य तु कृ विधीयमानो नेकारमात्रस्येति दिक्॥ पदृन्निति॥ अर्थेनान्तर्यं वत एवादेशत्वे निर्णीते पदादिभिः आदेशैः स्थानु
रूपस्थान्याक्षेपसिद्धिर्नान्यथेति भावः॥ समानवर्ण इति॥ तत्फलं तु चरणस्य नपदादेशः॥ तस्य तस्मिन्नपुंसकत्वापत्तिः॥ कल्पि
तान्वयेति॥ अन्वयव्यतिरेकौ यत्सत्वे यत्सत्वं यदभावे यदभावः तौ च प्रकृतिप्रत्ययादिति कल्पिता वेवेति भावः॥ वर्णग्रहणेषु
नेति॥ अत्र मानं नेदमदसोरकोरिति सूत्रे ऽकोरिति प्रतिषेधः॥ मुखमिवेति॥ शाखादिभ्यो यः॥ निपातनपदमिति॥ ननु चादी
नां तथोपस्थित्या उपतिष्ठतां नाम तदा एषा॥ च्व्यन्तस्य तु न तथेति कथं तत्र विशिष्टरूपोपादानं॥ किंच प्रकृतावारोपेण वर्तमाना
देवच्विविधानेन तस्य न मुख्यगौणार्थौ संभवतः॥ किंचैवं निपातोद्देश्यककार्यमात्रे च्व्यन्तस्याग्रहणापत्तिरिति चेदत्र केचित्॥ चा
द्यंशे विशिष्टरूपोपादानमात्रेण प्रवृत्तो परिभाषांऽशान्तरमनुगृह्णाति॥ कार्यान्तरे त्वनित्यत्वादस्या प्रवृत्तिरिति भावः॥ देवताद्वं
द्वेति॥ अन्यत सहचरिते लोकविज्ञाने द्वंद्वमित्युपसंख्यानं इति वार्तिकनिष्पन्नस्यात्र ग्रहणं॥ ओम्त्रस्य कौमुभोकं दूषणं परिहर
ति॥ गांपाठयेति॥ अस्य पदकार्यविषयत्वे शूद्रा चेति सूत्रे जातिग्रहणमणि लिंगं॥ ननु किमिदं पदकार्यत्वं॥ न तावत् पदोद्देश्य
कत्वं॥ तद्धितविधावनुपस्थानापत्तेः॥ तेषां वस्तुतः सुबंतात्प्रवृत्तावपि तदनुद्देश्यकत्वात्॥ नापि वस्तुतः पदसंबंधित्वं स्त्रीत्व
स्यापि तथात्वात्॥ त्वद्वु नदृत्यादौ त्वाद्यादेशानापत्तिश्च॥ नापि प्रत्ययानिमित्तकत्वं तत्॥ हरितादिभ्यो ऽत्र इत्यस्यापि तथात्वेन
तत्रैव तस्याप्रवृत्तो गौणेभ्योपि तेभ्यः फगापत्तिरिति चेन्न॥ अंगसंज्ञाऽनिमित्तकत्वे सति वस्तुतः पदसंबंधिकार्यत्वं तत्त्वमिति न

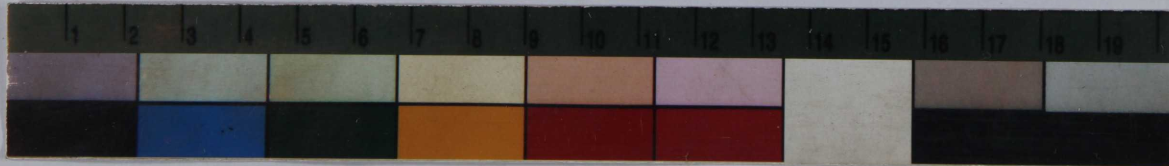
कश्चिद्दोषः॥ अंगग्रहणादिति॥ इण इत्यस्य षीध्वमादि विशेषणत्वेन लुलुविध्वे इत्यादौ न दोष इति भावः॥ परस्परेति॥ संकेन यो
गेन संबंधेन निर्दिष्टानामिति विग्रहः॥ अत्र च ज्ञापकं सुवामंत्रित इत्यतः सुवित्यनुवर्तमाने सुप्प्रतिनेत्यत्र पुनः सुप्ग्रहणं॥ अ
संबंधार्थमिति॥ संबंधशंकावारणार्थमित्यर्थः॥ तावन्मात्रांश इति॥ वस्तुतः संख्यापदे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय पुनरादिपदे न तत्प्र
तिज्ञानमेतन्मूलकं॥ कचिदादिं परित्यज्यांतिमेन प्रतिज्ञानं॥ सामर्थ्यादिति॥ योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थः॥ ज्ञापयतीति॥
स्थालीपुलाकन्यायेन सूचयतीत्यर्थः॥ ज्ञापकमिति॥ ननु ज्ञापितेपि व्यर्थे लोपेन सिद्धेः अकारविधानसामर्थ्याद्दीर्घे रूपसि
द्धेरिति चेन्न॥ लोपे सत्यकृत्स्नावेति दीर्घापत्तेः॥ दिव उदिति॥ च्छ्वोः शूडित्यत्र किं ग्रहणानुवृत्तिपक्षमाश्रित्येदं न तदनुवृत्तिप
क्षे आह॥ ऋत उदिति॥ नन्वेवं ऊदुपधाया इत्येव सिद्धे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति चेन्न॥ गुहेर्ण्यंताच्चङि उपधाकार्यस्य द्वित्वात्
प्राबल्येन गुणे उत्वे णौ चङीति ह्रस्वाप्रवृत्त्यर्थत्वात्॥ कुरुत इत्यत्र उदिति तपरत्वेन गुणाप्रवृत्तिवत्॥ अत एव ऊदुपधाया
गोह इति सूत्रे ऊदिति प्रश्लेषेण गोह इति विकृतनिर्देशो भाष्यकृता प्रत्याख्यातः॥ अन्तु गूहदित्यर्थे प्रश्लेषस्यावश्यकत्वा
त्॥ न चोत्वहस्याणौ चङीति ह्रस्वस्य बहिरंगतया सिद्धत्वेन बाधासंभव इति वाच्यं॥ उदिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्येन उक्तभाष्यबले
न च बहिरंगस्याप्युपधात्वनिमित्तकह्रस्वस्य बाधकल्पनात्॥ प्रत्ययस्येतरविशेषणत्वेति। वर्णविशेषणत्वे इत्यर्थः॥ स्फुटमेत
दिति॥ पाणिनेस्त्वित्यादि॥ देवादेरिति॥ ततश्च स्कंपो धात्विति लुगापत्तिरिति भावः॥ शब्दस्य रूपमिति॥ केचित्तु तदादेरित्यंशस्य वि
शेष्यतया तदंतविधिरित्याहुः॥ अंशमात्रेति॥ तदंतांशस्तु नोपतिष्ठते॥ लेखग्रहणे न सामान्यत एव सप्तम्यंतत्तयोपात्ते प्रत्ययेन

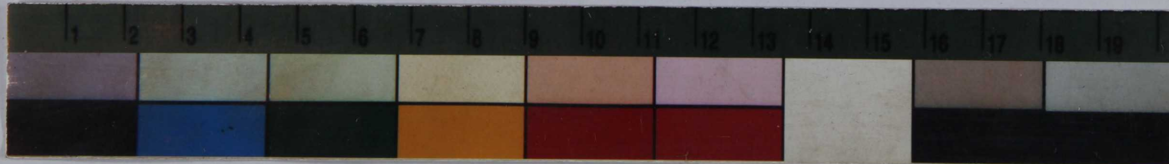
दंतविद्धभावकल्पनात्॥ तेन स्कृपि चेत्यादौ न तदंतविधिः॥ तत्र तदाद्यंशोपस्थितिफलं तु सुष्टूद देवदत्ताभ्यां इत्यादौ सान्तरादौ
रिति निषेधाभावः॥ कथंचित् फलबोध्यं॥ एवमिति॥ प्रत्ययग्रहणे चेति निषेधस्तु तदंतांशमात्रस्येति भावः॥ एङ्ःतादिति॥ नन्वेवमपि
कतरदित्यादौ अतिप्रसंगस्तदवस्थः॥ तदादित्वस्य प्रत्ययावयवाकारांतेपि सत्वादिति चेन्न॥ तत्र तदादीत्यंशोपस्थितिसामर्थ्येन
संबुद्ध्यवयवाघटितस्यैव तदादेर्ग्रहणात्॥ अंगसंज्ञायां प्रत्ययावयवाघटितस्यैव तदादेर्ग्रहणेनात्रापि तादृशस्यैव ग्रहीतुमुचि
तत्वात्॥ न विशिष्टादिति॥ विशिष्टस्य तु अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकत्वं॥ समासग्रहणं कृततनियमस्तेन। राजपुरुषावित्यादौ पु
रुषावित्यादेरिव गार्ग्यायणस्यानर्थकत्वेनार्थवदंतर्भावाभावात्॥ नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन परस्परसमानाधिकरणवृ
त्तिद्वयाश्रयाघटित एव प्रवृत्तेः राज्ञः कुमारीं श्रितः इति युगपत् वृत्तिद्वयकल्पनया प्रातिपदिकत्वं समुदायस्य सफलं अत्र स
मासत्वप्रयुक्तत्वमवयवस्य यद्यपि प्रातिपदिकत्वं कृत्तद्धितेति सूत्रेणास्ति॥ तथापि सुबुत्पत्तिः समुदायादेव॥ एकाच् द्विर्व
चनन्यायात्॥ प्रत्ययमात्रे इति॥ तत्फलं तु उगितश्चेत्यस्य प्राचीइत्यादौ प्रवृत्तिः॥ अन्यथा उगित् यस्माद्विहितः तदादेरेवाभा
वात्॥ तत्र तदन्तापत्तिः॥ ननु प्रतीषिषतीत्यत्राभ्यासात्यस्याइझ्ञनेति दीर्घवारणायोत्तरखंडे प्रत्ययत्वाभावस्य शब्देन्दुशेख
रे उक्तत्वेन सन्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्येन सनाद्यंता इत्यत्र कथमेतदुपस्थितिरिति चेन्न॥ प्रत्ययमात्रग्रहणे इत्यस्य
प्रत्ययधातूभयसाधारणरूपग्रहणात् इत्यर्थेनादोषात्॥ यद्वा सन्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्येपि सनाद्यंता इत्यत्र प्रत्ययाधिका
रस्थस्यैव ग्रहणेनादोषात्॥ वस्तुतः द्विर्वचनेसत् प्रत्ययत्वादिसमुदाये एव नोत्तरखंडे इति सत्त्वं प्रत्ययमात्रवृत्ति॥ अत एव

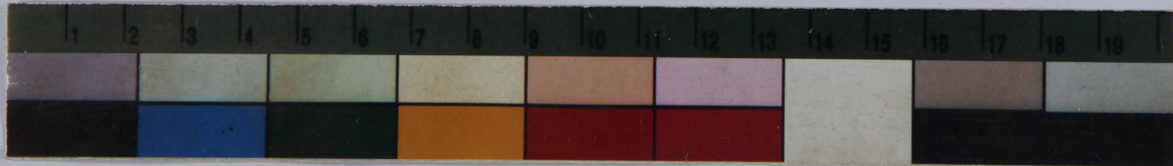
सुविनिर्दुर्भ्य इति सूत्रे कैय्यटेन विषुषुपतुः इत्यत्र समुदायस्यैव रूपत्वमुक्तं॥ दयतेरिरिति सूत्रस्थं भाष्यं तु सागमकस्यैव सा
भ्यासस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन उत्तरखंडस्यैव नतत्वेनोपपन्नं॥ अत एव भ्रस्जो रिति सूत्रे भाष्ये वरीभृज्ज्यत इत्यत्र रीको रेफस्य लो
पमाशंकोपदेश इत्यनुवृत्त्या समाहितं॥ अत एवोर्णुनुवतुरित्यादौ द्वित्वे उवङ्॥ अनुषस्यद इत्यत्रानुविपर्यभिनिभ्य इति षत्वं ध्वनितं इ
त्यत्र दधस्तथोरिति भष्भावः॥ प्रतीषिषतीत्यत्राभ्यासस्य दीर्घाभावश्च सिद्धः॥ स्यादिष्विति सूत्रे नव्योकसुनोत्याद्यवयवस्ये
वतत् संबंध्यवयवस्यापि षष्ठ्यर्थत्वं॥ यद्वात्र प्रकरणे न तद्धातोरिव — — — न तदानुपूर्वीकस्यापि ग्रहणमित्यादि तु स्वरूपव्या
ख्येयेव पराहतं॥ प्रतीषिषतीति इत्यत्रोत्तरखंडे स्य प्रत्ययाधिकारस्थत्वाभावे च उत्तरखंडस्य तनादिशेषस्योक्तं धातुत्वमपि नस्या
त्॥ भ्वादित्वाभावात्॥ ननु उत्तरखंडस्य प्रत्ययत्वाद्यनंगीकारे प्रतीषिषति इत्यत्र कथं सन्यत इति इत्वमिति चेन्न॥ सन्यत इत्य
त्र सनीत्यस्य निमित्तसप्तमीत्वेन सन्निमित्ताभ्यासस्येत्यर्थेनादोषात्॥ प्रत्ययाद्यसमभिव्याहारे तु अड्ड्नेति दीर्घेण ईषिषतीत्ये
व साधु॥ आटिटदित्यादौ णिलोपस्तु ण्यंतांगस्यांत्यस्याल इत्यर्थेन सफलः॥ एवं च पूर्वं धातुः साधनेनेति सिद्धांते द्वित्वोत्तरं ने
विश इत्यादीनां प्रवृत्तिः साधु संगच्छत इति दिक्॥ यत्रेति॥ अपंचम्या इति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः॥ कार्यांतरविधानार्थे
ति स्वरूपकथनं॥ धातुतकारस्येति॥ स्वं रूपमिति शास्त्रातिरिक्तसंज्ञाशास्त्रं विनोपस्थाप्यत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति नात्र सोप
तिष्ठते॥ अत एव रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये रदाभ्यामिति किमर्थं चरितमुदितं॥ ननु रदाभ्यामित्युच्यमानेप्यत्र प्राप्नोति॥
न रदाभ्यां निष्ठा विशेष्यते किं तर्हि तकारो विशेष्यत इत्युक्तं॥ अन्यथा निर्दिश्यमाननिष्ठायाः रेफदाभ्यां परत्वाभावेनातिप्र

संगवारणेनतदसंगतिः सूत्रेतग्रहणमप्युक्तार्थे एवसफलंनान्यथेतिदिक्॥ एकविषयत्वमिति॥ तदादितदंतांशयोः सामा
नाधिकरण्येनान्वयेइत्यर्थः॥ ननुस्यतासीइत्यत्रधातोरित्यस्यस्यतासीभ्यामेवान्वयेनतयोश्चकार्यांतरविधानायानाश्रयणात्
तदंतविधिर्दुर्वारःअतआह॥ स्यतासीति॥ यद्वात्र धातोरित्यस्यस्यतासिभ्यामेवान्वयेनलृलुटोः पंचम्यंतात्परत्वेनाऽनाश्रयणा
त् तदंतविधिर्दुर्वारोतआह॥ स्यतासीतिङ्न्याय्यइत्यादाविति॥ ङ्याबंशेनतदंतविध्यनापत्तिरूपोदोषइत्यर्थः॥ विशेषणत्वाभावा
दितिशेषः॥ उत्तमैकाभ्यामिति॥ सुपिचेत्यस्यसुबंतइत्यर्थे एतन्निर्देशासंगतिरितिभावः॥ परेत्वेवंसतिघरूपेत्यत्रापितदंतविध्य
भावोपपत्तौउत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणमित्युत्तरपरिभाषावैयर्थ्यंतस्मादयुक्तमेतदित्याहुः॥ कुमारीब्राह्मणीरूपेति॥ स्थितिप्रद
दर्शनमेतत्॥ अन्यथापुंवद्भावेनोक्तरूपस्यदुर्लभत्वात्॥ उत्तरपदेति॥ परेतुस्त्रीग्रहणेनसमभ्यंततयाप्रत्ययग्रहणेनतदंतग्रहणं
इत्येवज्ञाप्यते॥ उत्तरपदाधिकारइति विशेषणेप्रयोजनाभावात्॥ तेनसुपिचेत्यादौनदोषः रात्रेःकृतिउपसर्गस्यघञीत्यादौतुसा
मर्थ्यात्तदंतविधिरित्याहुः॥ इत्यत्रैवेति॥ पुस्तकांतरेएतदग्रेइत्याशयइतिपाठस्तत्सिद्ध्यर्थंतदंतविधिद्वयस्वीकार इतिशेषः॥ के
चित्तुस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोन॥ उपसर्जनेतुसोस्तिइत्यंशद्वयवतीपरिभाषा॥ तत्रोत्तरांशस्येदमवतरणमित्याहुः॥ पदान्य
रत्वाभावेनचेति॥ पदादित्यस्यकुत्सनेचसुपीत्यतःप्रागनिरुक्तेरयुक्तमेतत्॥ कृत्स्वरेणेति॥ नन्वनंतरग्रहणस्योदोऽपूर्वपदत्वेपि
स्वरार्थत्वेउक्तपरिभाषाज्ञापकत्वासंभवेनतस्याएवाभावेकथमेतत्॥ उद्धतशब्दस्याकृतदंतत्वात्॥ नचवनोरचेत्यादाविवतत्तदंत
विधिद्वयांगीकारादेतदुपपत्तिरितिवाच्यं॥ एवमेवोपपत्तौउक्तपरिभाषावैयर्थ्यापत्तेः॥ गतिकारकेतरपूर्वस्यापिस्वरापत्तेश्चेति

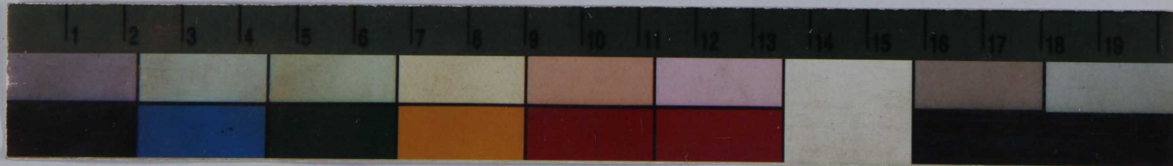

चेन्न ॥ गतिरित्यस्यैवानुवृत्त्या पुनर्विधाने नोदो पूर्वपदत्वेपि स्वरसिध्यानंतरग्रहणस्य व्यवहितत्याद्यर्थत्वे निश्चिते तेनोक्तपरिभाषा
यां ज्ञापितायां नामंगीकृत्यैव कृत्स्वरेणोदात्तत्वस्य साधनात् ॥ यद्वानंतरग्रहणस्य प्राचीनपरिभाषाज्ञापनपूर्वकं कारकाद्देवपरमि
त्युक्तनियमेनाश्रुदृष्ट्वमित्यादौ उदः स्वरप्रयोजनकत्वे अनेकप्रयोजनकत्वसिद्ध्या तत्परित्यागेनापूर्वपदस्वरमात्रप्रयोजकत्व
स्यान्याय्यत्वेन पूर्वकल्पितस्यैवाश्रयणमित्याशयः ॥ अथवानंतरग्रहणेन परिभाषायां ज्ञापितायामश्रुदृष्टमित्यत्रोदः स्वरश्र
वणसिद्धेः । कारकादिति योगविभागेनापि संभव इत्याशयः ॥ अपूर्वपदत्वेपि स्वरप्रवृत्तिरूपफलस्य परिभाषाज्ञापनोत्तरकालिके
नकारकादिति योगविभागेन सिध्यानन्तरग्रहणफलत्वाभावनिश्चयात् ॥ ज्ञापनोत्तरं स्वस्मिन् चारितार्थ्यमात्रेण ज्ञापकत्वसंभ
वात् ॥ तदेतदभिप्रेत्य वक्ष्यति व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ॥ परत्वादिति ॥ उत्कृष्टत्वादपवादत्वादिति यावत् ॥ यद्वा कृद्ग्रहण
परिभाषायाः अवकाशो व्यावलेखी व्यावचर्चिर्दृतिणचस्त्रियामिति गतिपूर्वस्यापि णजंतत्वात् अत्र सति वृद्धिस्वरो भवतः ॥ अ
त्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषा स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति निषेधान्नोपतिष्ठते । न चात्र कृद्ग्रहणपरिभाषायाः फलाभावः अधिक
व्यवच्छेदार्थत्वात् स्पष्टं चेदं समासे नञ्पूर्वेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ॥ अनत्यवेति ॥ उकार्थकरणादेवेत्यर्थः ॥ परिभाषाभ्यामि
ति । ननु गतिकारकोपपदानां कृत्स्यकिमत्र कृत्यमिति चेन्न । संपूर्वात्कुटेरभिविधौ भाव इनुणित्यनेनेनुणि कूटिन्नित्यस्मात् प्रा
प्तसमासार्थे विभक्तिं बाधित्वा स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात् अणिनुणइत्यनेनाणप्रत्यये उकारस्य वृद्ध्यापत्तिः प्राक् सुबुत्पत्तेः
समासे अंतरंगत्वात् पूर्वं समासः ॥ अण्प्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद्बहिरंगः ॥ अत्र सं कूटिनित्यस्मात्समासप्रा

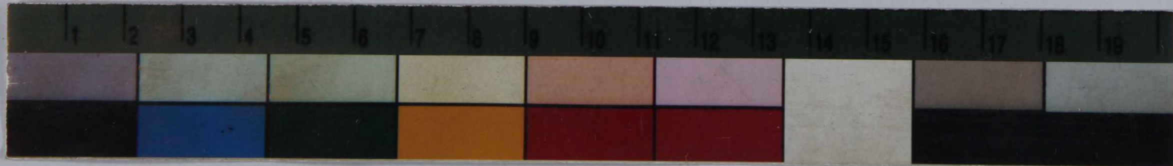

त्रि· गा· २२ तिपदिकाद्दणप्रत्ययेसतीष्टंसिध्यति॥अन्यथेति॥उक्तार्थमनंगीकृत्यगत्यादिसमवधानेपिकेवलस्यग्रहणे॥केवलस्यक्तांतत्वेने
ति॥ननुगतिरनंतरइत्यत्रउक्तपरिभाषयागत्यादिपूर्वकस्यैवग्रहणेसूत्रस्योक्तिसंभवाभावः॥गतेःक्तांतपरत्वासंभवात्सामर्थ्याद्रुक्तपरि
भाषायाःअप्रवृत्तौअभ्युद्धृतमित्यादौअभेःकेवलक्तांतपरत्वाभावादएवस्वराप्रवृत्तौज्ञापितेप्यनंतरग्रहणवैयर्थ्यमितिचेन्न।य
स्यगतेःप्रकृतिस्वरःकार्यस्तस्यैवसामर्थ्येनक्तांतप्रवेशकल्पनात्॥ननुकृद्ग्रहणेगतिपूर्वस्यग्रहणंज्ञाप्यतांकारकपूर्वस्यकथंज्ञा
प्यते॰उच्यते॰एकदेशानुमत्याप्राचीनपठितपरिभाषाज्ञापनात्॥यद्वाकारकाशेहीनेतिसूत्रेनुपसर्गग्रहणंज्ञापकम्-इयंगतिरनं
तरइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टाः।२७।अतएवेति॥परमातिमहानित्यादौदीर्घस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः॥२८॥अस्यापत्यमिति॥तदेतस्यचेतिपाठ
मनाश्रित्येदं॰तदाश्रयणेतुकुरुनडइत्यादिबोध्यं॥तेनतुल्यमिति॥आर्थिकार्थकथनमेतत्॥वतिसुसम्पन्नात्।उपमेयेसप्तमीद
र्शनात्॥हरिवदिति॥ननुहरीयत्ताविन्यादौइदंतत्वव्यपदेशभावःस्वसमुदायस्यसत्वेनससहायत्वात्कथमत्रसुः॥द्विवचनत्वसमा
नाधिकरणमीदंततत्वंनसुत्वमन्यत्रेतिचेत्॥हरिवदित्यत्रापिसुप्त्वसमानाधिकरणंसुत्वंतत्वमपिसुत्वंनान्यत्रेतितुल्यम्॥अथद्वि
वचनत्वस्यपूर्वविशेष्यतयानोपात्तइतिचेत्॥तथापिभवतीत्यादौभूइत्यस्यकथमंगत्वं॥अंगसंज्ञायांसामान्यतःप्रत्ययइत्युक्तत्वे
नतिपोपिग्रहणसंभवेनतमादायसुब्व्यतदादिसंभवेनससहायत्वात्॥अथप्रत्ययपदेनशपोग्रहणेऽसहायत्वमितिचेदत्रा
पिशब्दस्वरूपविशेष्येणसुपएवग्रहणेऽसहायत्वमितिचेन्न॥शब्दस्वरूपस्यसमुदायावयवसाधारण्येनतद्विशिष्टस्यसुबंतस्यस राम· २२
त्वेनससहायत्वात्॥प्रत्ययत्वस्यतुप्रत्येकपर्याप्ततयाततत्व्यक्तेरेवग्राह्यतयाशपोग्रहणेऽसहायत्वमितिवैषम्यात्॥कार्यकाल

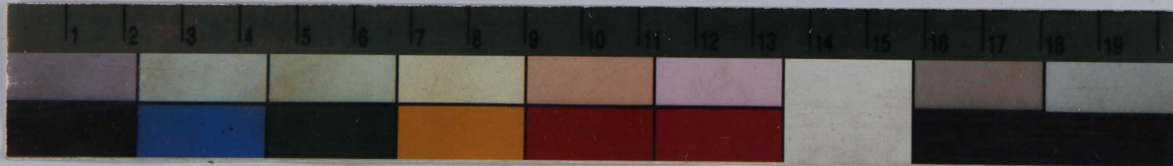
त्वे५

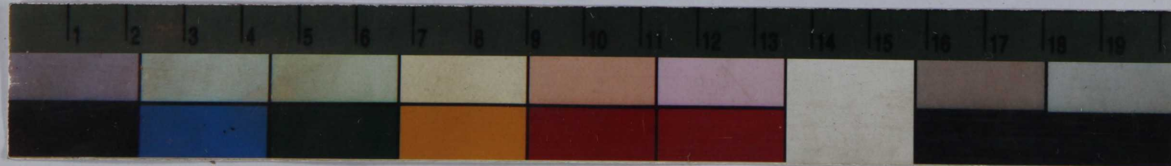
पक्षइति॥ यथोद्देशेऽनुस्थानिवत्वे नैवम्प्रातिपदिकत्वसिद्धिरिति भावः॥ इदमुपलक्षणं इशब्दात् यञिञोश्चेतिफक्सिद्धिश्चेति बो
ध्यम्॰। शिलापुत्रकस्येति॰ वर्त्तुलादृषत्॰ अनेन चातिदेशेनाधाराधेयभावअवयवत्वतद्व्याप्या एव धर्मा निर्दिश्यंते नान्येति। ते
न प्रसक्तनप्येत्यादावल्लोपस्यासिद्धत्वात् ल्यपिलघुपूर्वादित्ययूनस्यान् इत्यर्थे केनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः॥ लोके।
दृशीनेन पूर्वोच्चारितत्वस्यानतिदेशात्॥ अपर्यालोचनयेति॥ परेतु धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त इति द्विर्हित्वविधावु
पात्त॰ तत्र निर्जोनेन तत्रिनयोपेतं किंचिदित्यसहायनैव॥ यथाहरी इत्यादौ ईदंतत्वद्विवचनाभावेन सा॰ तथा च निजितिसमु
दायस्यैकाचत्वेपिन धात्ववयवत्वं इकारस्य धात्ववयवत्वेपि नैकाच्त्वं॰ निशब्दे इजशब्देन योः सतोरपि न प्रथमत्वमित्यस
हायतासुस्थैवेत्याहुः॥३०॥ अनस्येवेति॰ प्रत्ययांशानुवादत्वादेवेत्यर्थः॥ तद्रूपेणेति॥ उगिद्वर्णान्यरूपेणेत्यर्थः॥ तेनात्वद्वा
भ्यः चैत्र्यधकेत्यादौ न तदंतविधिः॥ चरितार्थमिति॥ मटः मत्ययत्वमाश्रित्येदं॥ पतिनेषु द्विजातीषु प्रविशंत्यंततो धरः॥ संप्र
विष्टेषु तदनुजायते वर्णसंकरः॥ १॥ तेनाहन्निति॥ वस्तुतः सूत्रोपात्तानां नादिशब्दस्यैवैषा॰ अन्यथारोणीत्यादीनां वनोर च त्यादी
नां च कैवले अप्रवृत्त्यापत्तेः॥ एतदर्थं तदंतविधौ तस्य चेति पाठे गौरवेनिष्कृष्यैकार्थीभावाद्यभावेपि तद्धितस्त्री प्रत्यययोः प्रवृ
त्याभाजकरोणेन तथा पाठे अवयवादपि तद्धितापत्तिश्चेति दिक्॥ अपवादोयमिति॥ तेन सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभा
व एवैषा॰ तेनेषुगमीत्यत्र एतदप्रवृत्त्या इषाणेत्यत्र न क्रुत्वं॥ वाचनिकेति॥ यत्तु नल्यपीनिर्ज्ञापकसिद्धेषेति पाठकेनो क्रम।
तत्त्व॰ प्रदायच्छत्रमित्यत्र तु किद्त्ववारणार्थत्वात्॥ न च बहिरंगत्वेन तु कोसिद्धत्वं॥ नाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरितिनिषेधात्

त्रि॰ ॥स्वरूपेसतीति॥ननुनदर्थोपीत्यर्थः॥निरूपितमिति॥तत्रहिएवमुक्तं॥वलादेरित्यनुवृत्तविशेषणवत्त्वस्यदार्थस्यनकारेणविशे
गा॰ षणात्॥नकाररूपवलादेरित्यर्थइति॥परेतुआदिग्रहणाभावेवलिपरेआर्धधातुकस्येडित्यर्थोपत्तिः॥विजातीयविभक्त्युच्चारणेवैय
१२ धिकरण्येनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वात्॥तीषसहेत्यादौरुषरिषइतिपञ्चम्यातीतिसप्तम्याषष्ठ्यर्थनिर्णयेनरावणंतृणायमन्येश्रीराम
इत्यादाविवसामानाधिकरण्येनान्वयः॥तीत्यस्यवलिविशेषणत्वंनयुक्तमितिस्पष्टमेव॥इःसीत्यादौतुसीत्यस्यपदस्येत्यनेन
सामानाधिकरण्येनान्वयेत्वदुक्तरीत्यातदादिविधिभावेपितदन्तविध्यापत्त्यानिष्टप्रसंगेनतद्वारणायतलोपसूत्रेभाष्योक्तस्यौत्सर्गि
कस्यपदस्येत्यस्यवैयधिकरण्येनान्वयस्वीकारेततएवतदादिविधेरभावेनादोषादित्याहुः॥तद्धि इति॥द्वन्द्वश्चेत्यत्रैषामेवसमाहारइ
तिनियमेएकवचनस्यदौर्लभ्यात्द्वैयर्थ्यमितिभावः॥तदेतद्ध्वस्यति॥अतएवद्वंद्वश्चेति॥द्विवचनव्यावृत्त्यर्थेतुनतत्तिष्यएकान्तरापु
नर्वसूद्वेतारेइत्याकरात्॰तद्वैकल्पिकइति॰केचित्तुसीरोदकेइतिभाष्यप्रयोगात्जातिप्राधान्यएवेदमित्याहुः॥नन्वेकशेषेणबहुव
चनसंभवात्जातिरप्राणिनामित्यस्यानुवादकतयातन्निवर्त्तनासामर्थ्यादितिचेन्न॥तिष्यपुनर्वस्वोःसमुदायस्यानेकत्वाभावात्॥युग
भेदेनतद्भेदकल्पनयातथाप्रयोगेतुनदृढतरमानंइत्याशयात्॥कार्यकालपक्षइति॥आकडारीयसंज्ञासुयथोद्देशपक्षएवेति॥
पूर्वग्रंथेनेदंविरुद्धंइतिकेचित्॥एतदुदाहरणंचकारेति॥अत्रहिउरदित्यत्वेहलादिःशेषेसिद्धिः॥आनुमानिकस्यान्यादेशाभा राम॰
वमाश्रित्यतुननिर्वाहः॥अभ्यासस्यनिरर्थकत्वात्॰नचस्थानिवत्सूत्रेशेखरेआरेत्यादाविवपुनरभ्याससंज्ञा॰तथासत्युरणसू १२
त्रेऽनवयवत्वेवत्रेत्यत्रभाष्योक्तस्यस्वेनापितथानुदितस्यासंगत्यापत्त्याद्विरुच्चारणविषयस्यपूर्वस्यैवग्रहणात्॥ अधिकंशब्देन्दु

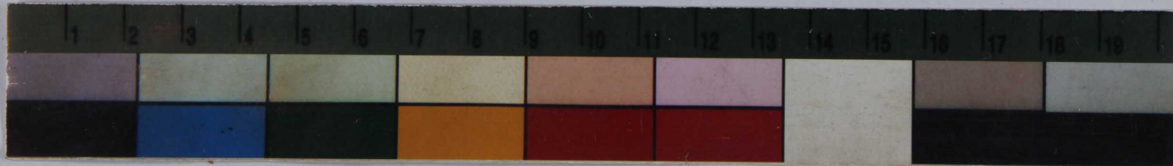
शेखरव्याख्यायां बोध्यं ॥ नन्वनन्यशब्दाद्वतिनातिदेशोयमिति प्रतीयते तेन तन्नपुक्तं ॥ भेदस्यैवातिदेशांगीकारात् तद्भिन्नत आह ॥ अन
न्यवदिति ॥ आदेशग्रहणमूलकोयमिति शेषः इति तोकस्तंडयति ॥ लोकेति ॥ अत एवेति ॥ लोकन्यायसिद्धत्वादेवेत्यर्थः ॥ शब्देकदे
श इति ॥ अत्र हि अर्थस्यैवावधित्वं एष्टव्यं ॥ अर्थानामेवावधित्वस्यैष्टत्वे सजातीयानामेवावध्यवधिमद्भावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ तेन प्राक्री
तो च्छ इत्यस्य नासमास इत्यादौ संबंधः ॥ अनुकरणत्वं च न शब्दस्वरूपार्थकत्वं ॥ शब्दस्यैवावधित्वमित्यापत्तेः ॥ किंतु तत्वेन प्रत्य
भिज्ञेयपरं ॰ अत एव प्राग्दीव्यतीत्यत्र भाष्ये दीव्यतिशब्दे दीव्य तशब्दोस्ति तस्मादेषा पंचमीत्युक्तं ॥ तथा चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वा
द्दीव्यतिशब्दो दीव्यत्यर्थ इत्यर्थस्यावधित्वमित्युक्तेऽन्यत तस्य तात्पर्यं किमर्थमिति ॥ दीव्यतेरित्यनुक्त्वा कुत इदं वक्रगतिरिति प्रश्नार्थः ॥
ज्ञापयतीति बोधयतीत्यर्थोत्र विवक्षितः नार्थापत्तिः ॥ अकृतपरिमाणेति ॥ परिच्छिन्नपरिमाणेत्यर्थः ॥ यथा जराया इत्यादौ ॥ नन्वने
नन्यायेनैव सिद्धे स्थानिवत्सूत्रं व्यर्थमित्याशंक्याह ॥ यत्रेति ॥ यथा राममित्यादौ मकारस्यानेन सुप्त्वाभावान्सुपि चेति दीर्घो न ॥ वि
कृतेति ॰ यथा पंचवः नः इत्यादौ सुवंतत्वेन पदत्वम् ॥ तं निष्ठेत्यादौ तिङ्ः तिङ इति निघातः ॥ अग्रुरित्यादौ सिजभ्यस्तेति जुस्भावश्च
सिध्यति ॥ नन्वेवं मघवत इत्यत्र स्थानिवद्भावेनान्नंतत्वात् श्वयुवेति संप्रसारणापत्तिरिति चेन्न ॥ अत इत्यस्यानुवृत्त्या श्रूयमाण
त्वेनैव तत्प्रवृत्तेः ॥ अत एव वक्रुश्वेत्यत्र न संप्रसारणं ॥ नन्वेवं ग्रुडोदकमित्यादौ एकदेशविकृतन्यायेन दक शब्दे उदकशब्दत्वेन
स्यात् ॥ अकृतपरिमाणे एतदप्रवृत्तेः ॥ किंच प्राग्दीव्यतीत्यत्राप्यकृतपरिमाणसत्वेन तदप्रवृत्तौ उक्तभाष्यासंगतिः ॥ किंच वकारेत्या
दौ अर्थविकारसत्वेनाऽभ्याससत्वानापत्तिः ॥ अतः सिद्धांतनिष्कर्षमाह ॥ क्वचिदिति ॥ तथा च स्थानिवत्सूत्रे आदेशग्रहणात् ॥

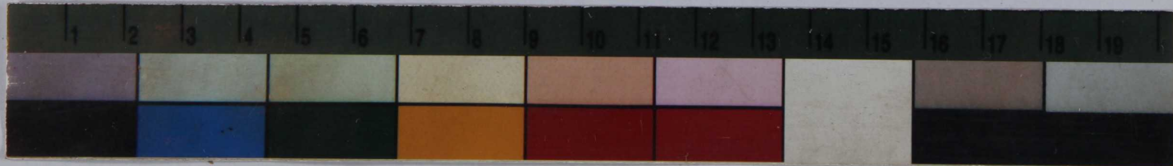
ज्यैः

कचिदेतदनाश्रयणं इत्येवसारे तत्वक्तपरिमाणइत्यादिप्रागुक्तमितिभावः॥ भिंधकीति॥ क्वचित्पुस्तकेभिंधीत्यत्रपरत्वात्तातङि धि
भावोनस्यात् इतिपाठोदृश्यते सतुनयुक्तः॥ तातङो वैकल्पिकत्वेनतदभावेधिभावप्रवृत्त्याकरूपसिद्धेः॥ अत्रवदंति॥ विकल्पशा
स्त्राणामभावपर्यंतमपितात्पर्यं॥ तथाचयस्यहलइत्यत्रभाष्यंसंघातग्रहणंचेत्तयस्यविभाषायांदोषोभवति॥ समिधिता॥ स
मिध्यिता॥ यदालोपस्तदासर्वस्यलोपः॥ यदाऽलोपस्तदासर्वस्यालोपः प्राप्नोतीति॥ तथाचभिंधीतिपाठोपिसुयोजः॥ शब्देंदु
शेखरेविप्रतिषेधसूत्रस्थोप्येवमेवयोजनीयइति॥ अत्रोच्यते॥ अभावपर्यंतंतात्पर्येपिधिभावस्याभावेनाविरोधात्॥ वि
प्रतिषेधासंगतिः॥ किंचप्राप्तविभाषाणामेवाभावपर्यंततात्पर्यंनाप्राप्तविभाषाणां॥ तथाचस्वरतीतिसूत्रेभाष्यम्॥ यदिस्व
रतिरुदात्तः पठिष्यते विप्रतिषेधः स्व रतेर्वैडूत्वादनस्येतिविप्रतिषेधेनेतितन्नोपपद्यते। किंकारणम्। सविधिरयंविप्रतिषेधः
विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तोविप्रतिषेधः। यदातुस्वरतिरनुदात्तः तदाविध्योर्विप्रतिषेधोपपत्तिरिति॥ कंपस्यविभाषेत्यस्यापिप्रा
प्तविभाषात्वात् तत्पर्यंततात्पर्यं॥ अतएवमुमुक्षतेवत्सइत्यत्रनाभ्यासलोपः। अन्यथामुचोऽकर्मकस्येत्यनेनाभावस्यापि
विधानात्॥ तस्यचात्रलोपइत्यत्रात्रग्रहणेनग्रहणेतदापत्तिः॥ ममतुहलंतात्वेतिकित्वेनाप्राप्तगुणविधानेनप्राप्तविभाषात्वा
भावात्॥ नाभावपर्यंततात्पर्यमितितद्दोषः॥ एवंचप्रकृतेतातङोप्राप्तविभाषात्वेननाभावपर्यंततात्पर्यमिति॥ नन्वेवंप्राप्तवि
भाषायोअभावतात्पर्यकत्वेउभयथर्क्षुइत्यस्यापितथात्वापत्त्यारुत्वाभावेप्यत्रानुनासिकेत्यनुनासिकापत्तिः॥ किंचद्वितीयतृती
येत्यस्यापितथात्वेनैतत्बाधितसमासाभावेनापवादेनबाधितस्यषष्ठीसमासस्यपक्षेनापत्तिरितिचेन्न॥ अत्रानुनासिकंइत्यत्र

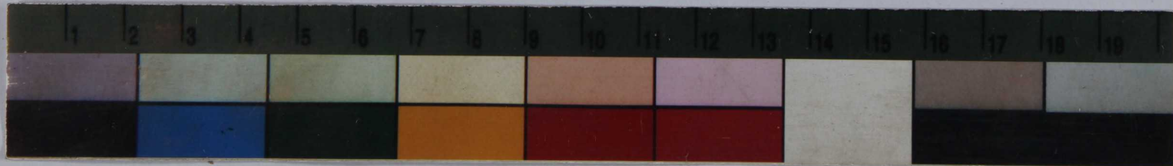
पूर्वत्वस्यसावधिकत्वेनैतत्प्रकरणविहितकार्यापेक्षस्यैवतस्यसंनिधानात्ग्रहणेनावध्यवधिमतोःसाजात्यनियमेनाभावस्यतदवधि
त्वासंभवादेवरूत्वात्प्रवृत्तेः समोवेतिविहितलोपस्यतुवैजात्येप्यत्रप्रकरणेविधानसामर्थ्यादेवावधित्वात्रूत्वं।षष्ठीसमासस्त्वन्यतर
स्याग्रहणसामर्थ्यात्पक्षेसुलभः॥यद्वाद्वितीयादीनिप्रथमांतेननिर्दिश्यन्तकेनापिसमासोविहितइत्यमात्तविभाषैषा॥किंचभिंधीति
पाठेनातङ्गाबाधितस्यधःपुनःप्रसंगविज्ञानेभिंतादित्यस्यदृत्तिलाजलिनाऽभावांशेसकृद्गतिन्यायाश्रयणेभावांशेपुनःप्रसंगाश्रय
णेचार्धजरतीयतेतिदिक्।सकृद्गद्वाधितंतत्सर्वथाबाधितमेवेत्यर्थः॥पर्यायेणेति॥अत्रदृष्टांतस्तृजादिवदिति॥हेतुस्तुबाधकाभावा
दिति॥यथेत्यारभ्यकार्यंकरोतीत्यंतोग्रंथः॥दृष्टांतेहेतुप्रतिपादकइतिनभ्रमितव्यं॥तत्रलक्ष्यानुसारात्क्वचित्क्वास्त्रीयदृष्टांताश्र
यणे॥क्वचिल्लौकिकदृष्टांताश्रयणमितुत्तरग्रंथानुरोधात्॥किंतुयथेत्यारभ्यतथेत्यंतएकोदृष्टांतः॥उत्तरत्रहियथातथयोरभा
वात्॥एवमेवभाष्यस्वरसाच्चतयोःपर्यायेणेत्यंतोक्तिस्तुउत्तरत्रयुगपदित्यस्यनादिक्षुचेत्यस्यव्यावर्त्यप्रदर्शनाय॥अत्रचप्रेष्य
स्थानीयतासंस्कार्यस्यलक्ष्यस्यतुल्यबलविरुद्धद्वयस्थानीयतातुल्यबलयोर्लक्षणयोरितिबोध्यं।युगपदुभयोःसंभवांशेचायंदृ
ष्टांतः॥नानादिक्षुचेत्येतत्तुयुगपदुभयासंभवेहेतुकथनायनतुदार्ष्टांतिकानुगमाय॥अनवयवेनेत्यस्यविवरणंसाकल्येने
ति॥अनुवध्यइति सानुस्वारःपाठः॥अन्यथाव्याप्तेः॥प्रतिबध्येतिनैयायिकानांपाठःप्रामादिकएव॥भाष्यसंमतमार्ग
एवेति॥परंतुदृष्टांतस्यसंभावकत्वेपिनार्थनिश्चायकत्वं॥अर्थनिश्चयस्तुहेतुतएव॥तथाचविप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यस्य
हेतुविशेषपुरस्कृत्यनदृष्टांतमात्रेणोक्तन्यायद्वयसाधनायप्रवृत्तिः॥किंतुतत्पुरस्कारेणैवतत्राप्रतिपत्तौहेतुस्तुल्यबलत्वा

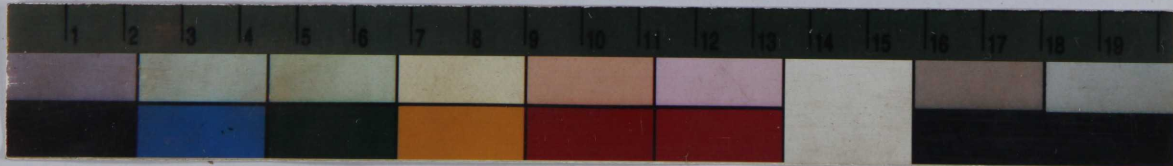
दिति॥ अत्र शास्त्रीयदृष्टांताभावात्॥ यदान सुभाविति लौकिकस्यैव दृष्टांतो भगवता भाष्यकृता उपन्यस्तः पर्यायेण प्राप्तौ हेतुस्तु अ
नवयवप्रसंगात् प्रतिपदविधेश्चेति॥ दृष्टांते हेतूपपादनमुखेन दार्ष्टांतिके तत्संगमनमेव तात्पर्यात्॥ अत्र च दृष्टांतस्तृजादिः तत्र च प्रति
पदविधिरूपो हेतुर्व्यक्तिपदार्थपक्षे एवोपपद्यते॥ तथाहि व्यक्तिपक्षे पाणिनिपठिते शास्त्रे न साक्षात्तस्य संस्कारकं॥ अनेकविषय
कत्वानापत्तेः किंतु यणो मय इति वद्दिगमनाविरहात्॥ तत्तत्स्त्रस्य विषयकानेकवाक्यकल्पकं॥ कल्पितैश्च तैर्लक्ष्यसंस्कार इति
क्रमः॥ एवं चात्र शास्त्राणां अनवकाशत्वलक्षणं प्रतिपदविधित्वस्पष्टमेव॥ अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये प्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्य
बलत्वात्॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनमित्युक्त्वा तव्यदादीनां त्वप्रसिद्धिर्नेहि किंचित्तव्यदादिषु नियमकारि शास्त्रमारभ्यते॥ येन तत
व्यदादयः स्युः॥ यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टः॥ अप्रतिपत्तिर्वोभयोः तुल्यबलत्वादिति॥ स तुल्यस्तव्यदादिषु नैष दोषः॥ अनवा
काशास्तव्यदादयः॥ उच्यते च तव्यदादयः॥ उच्यते च तेव च नाड्रविष्यति यश्च भवता हेतुर्व्यपदिष्टस्तृजादिभ्यस्तुल्यपर्यायः प्राप्नो
तीति स तुल्यस्तव्यदादिष्विप्युक्तं तत्र तृजादिभिरिति प्रतीकमुपादाय कैयटेनोक्तं आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् तृजादिभ्यस्तव्य
दादयो न भिन्ना इत्यर्थ इति जातिपक्षे च शास्त्रस्य सर्वविषयकत्वात्तेनैव लक्ष्यसंस्कारात्तस्य चान्यत्र चारितार्थ्यान्न प्रतिपदविधि
त्वमित्याहुः॥ असंभवस्येति॥ नत्वेककार्यित्वमित्यर्थः॥ तत्फलमाह॥ यथेति॰ शाभावो नाशिषि चरितार्थः संज्ञानां त्वेकविष
याणामेव बाध्यबाधकभावः॥ आकडारादित्यनेन तादृशीनामेव परस्परमसमावेशबोधनात्॥ ह्रस्वांतांगेति॥ यदागमन्या
यस्तनुम् प्रवृत्तस्तु नरं प्रवृत्तावपि अंगसंज्ञाविधौ तदादिग्रहणात्त्रांतस्यैवागत्वमिति भावः॥ परत्वादिति॰ ननु सार्वधातुके शप्

विधानात्‌· कृतस्यव नियमे विकरणइतितयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरितिचेन्न॥ अविशेषात्सामान्यशास्त्रेणलस्याष्टादशसुतिबा
दिषुकृतेषु पश्चात्‌ नियमेनलुगादिनेवजातनिवृत्तिरित्याशयात्‌॥ तिङ्‌· विधानमिति॥ तिङ्‌· विधानमित्यपपाठः परस्मैपदविधाना
त्‌॥ स्येपीति॥ परत्वादितिभावः॥ शबादिभ्यस्त्विति॥ शबादीनांसार्वधातुकनिमित्तत्वादितिभावः॥ यद्वेति इदंचिन्त्यम्‌॥ एकवाक्य
तयाविधिरितिपक्षेलादेशानामपिप्रकृतिविशेषापेक्षत्वेनसाम्यात्‌॥ अत्रपक्षेइति॥ दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामित्यर्थः॥ भाविसंज्ञे
ति॥ तङानावित्यत्रचानशादिव्यावृत्तयेलइत्यस्यानुवृत्त्याएकवाक्यतयाविधिरितिपक्षेलस्यानेषाद्यनिवृत्तेरितिभावः॥ एक
वाक्यतयाविधिरितिसिद्धान्तपक्षंपरिष्कृत्यविकरणेभ्यइति प्रकृतपरिभाषाश्रयणपक्षंगौरवेणनिराकरोति॥ भिन्नेति॥ वैय
र्थ्यापादनेइष्टापत्तिपरिहरति॥ शास्त्रानर्थक्यमिति॥ इतिगौरवमिति। एतस्यविहितानांनियमइत्यनेनान्वयः॥ यद्यपिपूर्व
स्मात्परंबलवदित्युत्तरंपरान्नित्यंबलवदित्येवंपठितुंयुक्तं॥ तथापिपरंबलवदित्येतदपवादत्वादेतन्मध्येपठितं॥ बीजमि
ति· ननुन्यायादपिप्रत्यक्षशास्त्रस्यबलवत्वेनकथंपरान्नित्यादेर्बलवत्वमितिचेन्न॥ तुल्यबलयोर्विरोधस्यैवप्रतिषेधश
ब्दार्थत्वात्‌॥ नित्यानित्ययोरतुल्यबलत्वात्‌॥ यत्तुतत्रनित्यस्यावश्यकृतयान्तरंगस्यज्ञापनादिनापवादस्यवचनसाम
र्थ्यात्‌ बाधकत्वेस्थितेतद्भिन्नोस्यविषयइत्याह॥ तुल्यबलेतीति॥ शब्देन्दुशेखरोक्तं तन्त्वयुक्तमेव॥ शब्दान्तरादिन्यादीनां
फलानिमृग्याणि॥ एतन्मूलकमिति॥ कृताकृतप्रसंगीत्यत्रविशेषनिवेशमूलकमित्यर्थः॥ निमित्तमिति॥ प्रसंगइत्यर्थः
णेचङीति॥ अतएवेतिशेषः॥ तस्यचेच्छयान्यतरस्योभयस्यवानियामकत्वेनोल्लेख्यत्वादेवेत्यर्थः॥ तदसंगतिरिति॥ नन्वंत

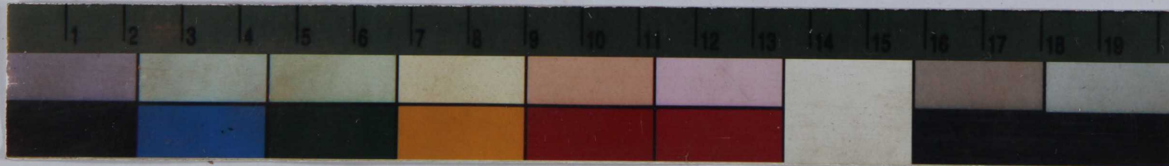

रंगत्वात्त्र्यादेशेऽपि पुनस्तिस्रादेशेन तत्संगतिरिति चेन्न। त्र्यादेशवदंतरंगत्वात्त्रामीति दीर्घे पश्चात्तिस्रादेशे तस्यासिद्धत्वान्नदी
र्घः स्यान्निवृत्त्यात्तु न भवति॥ लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्दीर्घाप्रवृत्तेः॥ एतेनेति॥ अंगशब्देन शब्दरूपनिमित्तस्यैव ग्रहणे नेत्यर्थः
अपरनिमित्तकत्वेनेति॥ इदं परनिमित्तत्वेन स्यादीनां बहिरंगत्वमिति वक्ष्यमाणं चायुक्तं प्रमाणाभावात् भाष्यविरोधाच्च॰ तथा हि॰
नामीति सूत्रे आमीति न्यासे नित्यत्वाद्दीर्घत्वमापादितं॥ त्वद्रीत्या बहिरंगत्वात्तदसंगतिः॥ तथा ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रेऽच्वद्
न्यत्रोपदेशग्रहणानपकर्षे जहर्थेत्यत्र परत्वाद्गुणेऽनंतरत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्युक्तं॥ त्वद्रीत्या गुणस्य बहिरंगत्वात्तदसं
गतिरिति दिक्॥ पचेदिति पाठः॥ पचेरन्निति पाठे तु अंगस्य संज्ञेति षष्ठीतत्पुरुषेण धातुसंज्ञा ग्राह्या। यणा बाधितत्वादिति॥ न
नु तदंतविधिपक्षे यणो बहिरंगस्य गुणेनैव बाधनात्कथमेतदिति चेन्न॥ तदंतविध्यभावपक्षे एवैतस्य प्रवृत्तेः॥ तदुक्तं॥
सिद्धं तेनेति॥ ससम्याद्यंतत्वेति॥ नन्विदं कथं प्रकृतभाष्याल्लब्धमिति चेन्न॥ यणो निमित्तांशे अधिकप्रवेशे गुणस्याप्युद्देश्यांशे
अधिकप्रवेशेन साम्यापत्त्यांतरंगत्वोपपादनासंभवात्॥ इति न युक्तमिति॥ वस्तुतस्त्विदमेव युक्तं॥ ज्ञापकं चात्र स्वरदीर्घयलो
पेष्वित्यत्र यलोपग्रहणम्॥ तद्धि वास्त्वोरित्यत्र वलिलोपे स्यानिवृत्त्याय॥ वलिलोपेन तत्प्रवृत्तौ तु तस्यैवासिद्धत्वे तद्वैयर्थ्यं॥ फलपचेदित्य
त्र तत्प्रवृत्तेः॥ अन्यथा इयादेशस्य प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरंगत्वाल्लोपानापत्तिः॥ एवमक्षद्यूरित्यत्र ऊठोऽसिद्धत्वाद्यलोपो
न॥ नाजानंतर्ये इत्यस्यांतरंगे कृते इत्यर्थे मानाभावो गौरवं च॥ वलिलोपे जातन बहिरंगसिद्धत्वाभावस्यैव कल्पनात्तत्सूत्रस्थेन
ज्ञाप्यविरोधः॥ किंचात्र संप्रसारणस्य वलोपापवादकत्वेन तत्कृन्यायेन पुनर्वलोपाप्रवृत्तौ तत्र वकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यात्

वध्रेत्यादौ लोपो दुर्वारः भाष्यमपि त्वन्मते असंगतं ॥ ननु पंचेत्यत्र षट्संज्ञायां नलोपासिद्धत्वस्य न फलमिति नलोपः सुबिति सू
त्रस्य भाष्यासंगतिः ॥ बहिरंगासिद्धत्वाभावेन पंचेत्यत्र टाप्वारणाय तदावश्यकत्वात् इत्यत आह ॥ पंचेत्यत्रेति । सामर्थ्येने
ति ॥ इदं चिंत्यं ॥ प्रियपंचा द्वौ पटीत्यत्र डाप्ङीपोर्निषेधायोक्तव्याख्यानस्यावश्यकत्वात् ॥ व्याख्यानसामर्थ्येनार्थविशेषकत्पन
स्य कुत्राप्यदृष्टत्वाच्च ॥ तत्र हम्यामिति ॥ ननु त्रिपाद्यां बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्या कथमेतदिति चेन्न ॥ नलोपः सुबिति सू
त्रे हृत्तितुक् ग्रहणाभावेन नलोपस्य तुक्यसिद्धत्वाभावे त्रिपाद्यामप्रवृत्तिबीजस्यासिद्धत्वस्याभावात् ॥ ननु तत्कालप्राप्तिकमि
ति वन्माप्स्यमानमित्यपि निवेशनीयं च लिलोपसूत्रे भाष्ये ऽनया परिभाषया वलिलोपे प्राप्यमानसंप्रसारणासिद्धत्वोक्तेरित्यत
आह ॥ त्र्यश्वादिष्विति ॥ तद्वैयर्थ्यमिति ॥ ननु परं परस्याबहिरंगत्वानाश्रयणात्तापि तेपि न चारितार्थ्यं संप्रसारणस्य भसंज्ञाद्वारैव
वहिरंगत्वात् इति चेन्न ॥ वहेर्णिजंताद्धि चिऊठभावायागभसंज्ञासिद्धप्रत्ययेन वाहो विशेषणे न साक्षादेव बहिरंगत्वात् ॥ न
नु ज्ञापितेपि पुनर्व्यर्थैव बहिरंगासिद्धत्वेपि अंतरंगस्य पूर्वरूपस्य सिद्धत्वेन तस्य गुण स्त्पसिद्धेः ॥ न च संप्रसारणाच्चेत्यस्य पू
र्वपरयोः पूर्वः शिष्यते इत्यर्थात्तद्दोष इति वाच्यं ॥ अमि पूर्व इत्यत्रापि तथापत्तौ रामामित्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेरिति चेन्न ॥ ऊ
ठ्ग्रहणेनैवकादेशस्य स्थानिसमाननिमित्तकत्वस्यापि कल्पनात् ॥ अत एव क्ङिति चेति सूत्रे भाष्ये औ यतद् इत्यत्र वृद्धेर्बहिरंगत्वमु
क्तं असिद्धवत्सूत्रे भाष्ये पपुष इत्यादौ संप्रसारणशब्देन पूर्वरूपमुपादाय तस्य बहिरंगासिद्धत्वमापादितं ॥ कृन्मेजंत इति सूत्रे भा
ष्ये त्यदाद्यकारपदेन पररूपमादाय सन्निपातपरिभाषया तस्याटाप् निमित्तत्वमापादितं ॥ ननु कथमूठ्ग्रहणं ज्ञापकं प्रष्ठोह

बहिरंगासिद्धत्वमापादितमिति पुस्तकांतरे १

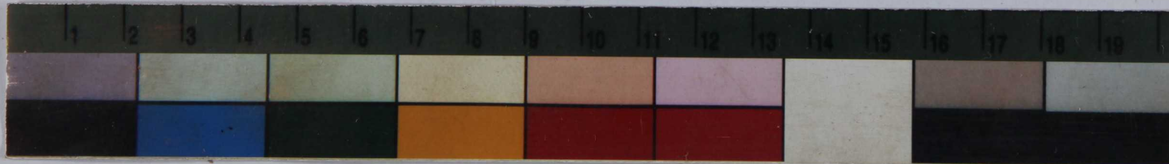

इत्यादौ उडिदमिति स्वरार्थं तस्यावश्यकत्वात् इति चेन्न ॥ स्वरविधायके उद्देरपि पाठसत्त्वात् ॥ ह्रस्वपाठे नैकमात्रालाघवात् ॥ वस्तुतः क्वि
पोऽनभिधानमेतद्भाष्यप्रामाण्यात् । यद्वा ह्रस्व उद्विधेयः ॥ स्वरविधायके च ठिदिति पाठसत्त्वात् स्माद्दूद्विधानं अनन्यार्थमिति भाष्योक्त
ज्ञापकं सम्यगेवेति स्थितं ॥ वाहे वेति ॥ अत्र मानं चिंत्यं ॥ णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन उठोऽप्रवृत्तेः ॥ विसर्जनीयसूत्रस्थं कैयटमनु
वदति ॥ येपीति ॥ नादरणीया इति ॥ परंतु कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ मानाभावः ॥ न च पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादित्युक्त
युक्तिर्मूलं ॥ पूर्वत्र कर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेपि तत्रकृते परस्यासिद्धत्वे मानाभावात् ॥ त्वयाप्येवमेव शब्दरत्ने उपपादितत्वाच्च ॥ कर्त्त
रि च षिदेवनयोरित्यादिनिर्देशाच्च कार्यकालपक्षे स्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ गमकाः ॥ अन्यथा विसर्गे तदसंगतिः ॥ न चात्र गुणविस
र्गयोस्तुल्यनिमित्तत्वेन नांतरंगबहिरंगभावः ॥ विसर्गविधौ रेफस्य स्थानितयोपादानेनोत्तरपदसंबंध्येकवर्णनिमित्तकत्वं ॥ गु
णस्य तु पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयनिमित्तकत्वमिति तत्संभवात् ॥ किं च सर्वथा स्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ दध्यत्रेत्यत्र संयोगांतलोपाप्र
वृत्तये कार्जिरित्यत्र निष्ठानत्वाप्रवृत्तये नाकुट इत्यत्र विसर्जनीयप्रवृत्तये चानेकवचनारंभे गौरवं ॥ एतेषूक्तकार्याप्रवृत्तये भा
ष्यवार्तिककाराभ्यां बहिरंगपरिभाषयैवोक्तत्वेन तदसंगतिश्च ॥ विसर्जनीयसूत्रस्थमतोः पुक्रोयं परिहारो न वा बहिरंगलक्ष
णत्वात् इति भाष्यं तु तस्य दोष इत्यत्र लत्वग्रहणं कुर्वता वार्तिककृता पूर्वत्रकृतेपि परस्यासिद्धत्वांगीकारात् तद्रीत्या तत्प्रतितत्परिहा
रस्यायुक्तत्वाभिप्रायकमिति न तद्विरोधः ॥ अत एव प्रत्याहाराह्निके नार्नमतिरित्यत्र णत्वप्रतिवृद्धिरसिद्धेत्युक्तं भाष्ये ॥ किं च वा
र्तिके लत्वग्रहणं ज्ञापयति इत्यत्र लत्वे स्थानिवद्भावार्थं ॥ अत्रैकादेशापेक्षया विशिष्टसमुदायनिमित्तकं लत्वमेव बहिरंगमिति न ब

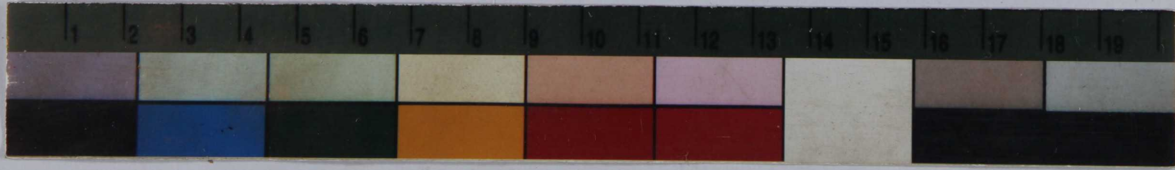

संमाधानात् ५॥

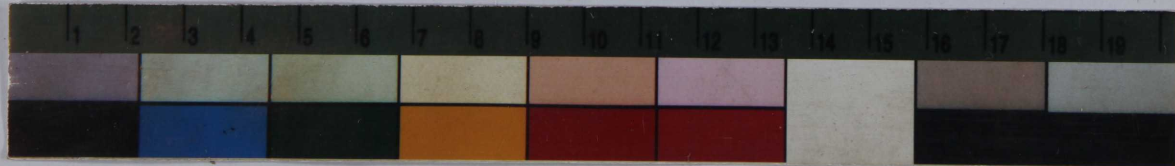
हिरंगपरिभाषया सिद्धिः॥ विसर्जनीयसूत्रस्थं तु एवमेषा परिभाषा सिद्धा भवतीत्यंतमेव भाष्यं सिद्धांत्युक्तिः॥ कुतोनु खल्वित्या
दिस्त्वेकदेशिनः॥ पूर्वत्रकृते परस्यासिद्धत्वे मानाभावात् फलाभावात्पूर्वोक्तानेकभाष्यविरोधाच्चेति प्राहुः॥ अंतरंगे कर्त्तव्ये जातव हिरं
गमसिद्धं इत्यंशे ज्ञापकमुक्त्वा तत्कालप्राप्तिकमसिद्धमित्यंशे ज्ञापकमाह॥ अत एवेति॥ परमपीति॥ अपवादोयद्यन्यत्र चरितार्थ इ
तिन्यायादिति भावः॥ संबंधोत्तरमेवेति॥ ननु साधनसंभवात्पूर्वं क्रियाबोधकत्वाभावेन कथं धातुत्वमिति चेन्न॥ धातोः साधनयोग
स्य भाविनः प्रक्रमाद्यथा॥ धातुत्वं कर्मभावश्च तथान्यदपि दृश्यतां इति हरिणैव॥ समानाधिकरणात्॥ अस्यार्थः॥ यथा भाविसाधनसंबं
धाश्रयेण क्रियावाचित्वमाश्रित्य धातुसंज्ञोच्यते॥ तथा च भावीषिकर्मत्वमाश्रित्येषिकर्मत्वमुक्तं॥ तथा भाव्युपसर्गसंबंधाद्युपत्र मस्एव
विशिष्टक्रियावचनत्वं दृश्यतामिति॥ कर्मणि लकारासिद्धिं परिहरति॥ उपसर्गद्योत्येति॥ पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्यस्य तदर्थेन
युज्यत इत्यर्थकस्य न प्रतिषेध इति भावः॥ एवं चेति॥ साधनसंबंधात्पूर्वमुपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैवार्थाभिधाने उपसर्गा
र्थस्य पूर्वमुपस्थित्या पूर्वोपस्थितार्थनिमित्तकत्वरूपमंतरंगत्वं सुपठं इति भावः॥ णत्वमिति॥ इदं चिंत्यं॥ त्रिपाद्यामंतरंगपरिभा
षाया अप्रवृत्तेः॥ अंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घ इति॥ वार्णादांगमिति तु समकालप्राप्तिकस्यैवेति भावः॥ किंचेति॥ पूर्वं तिङ् तु विशिष्टेनैव
सामर्थ्यं स्यात्॥ विभक्तिसमवधाने तदंतरेणैकार्थीभावस्य कल्पनात्॥ तत्रातिङितिनिषेधान्न दोषः। गतिकारकोपपदानामिति तु
एतत्सूत्रभाष्यार्थकथनं। न च लकारमात्रोत्पत्त्यापि संबंधो जात एवेति तदा समासो दुर्वारः॥ तिङ्पदेन तिङ्भाविनोपि ग्रहणात्॥ प्रति
पिपठिषतीत्यादौ समानकर्तृकादित्युक्तेः॥ सनर्थसाधनेनैव प्रकृतेरपि तदाकांक्षाशांतेः सनेकार्थीभावात् तद्विशेषणत्वाच्च प्रकृ

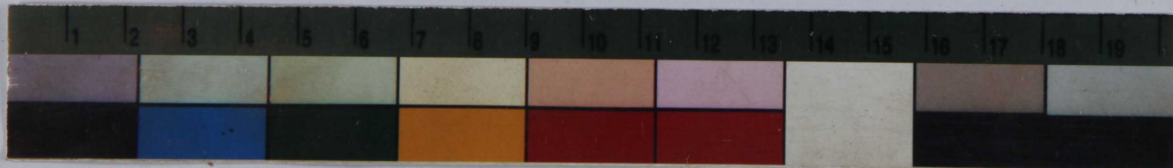
त्यर्थस्य तदुत्तरं प्रादियोग इति न समासः॥ नेर्विश इत्यादेस्तु तत्परत्वयोग्यादित्यर्थः॥ अलं बहुनेति॥ परे तु संबंधात्पूर्वं उपसर्गे द्योत्यार्थान्त
र्भावेण धातोर्वृत्तौ उपसर्गाप्रयोगे हेत्वाभावात्॥ तदर्थे वृत्तिमतः प्रयोगे एव च तदर्थप्रतीतिनियमात्॥ अन्यथा टावाद्यभावेपि खट्वादितः स्त्री
त्वादिप्रत्ययप्रसंगात्॥ किंचैवं सति संचस्कारेत्यादौ द्वित्वादितः पूर्वं सुडनापत्तिः॥ एवं च पूर्वं उपसर्गेण योगो नाम तदर्थसंबंधः॥ तत उपसर्ग
योगात्पूर्वं साधनकार्ययोगः॥ तत उपसर्गयोग इति मंजूषायां त्वयोक्तत्वेन उपसर्गार्थस्य कृञादिना एव प्रतीतावपि साधनकार्ये द्वित्वादितः पूर्वे
सुपसर्गयोगाभावेन संपरिभ्यां कृञः परत्वाभावात्॥ तत्परत्वयोग्यस्य कृञ इत्यर्थत्वे तु यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यं इत्यादि त्वदीयप्रयासवैय
र्थ्यं संपरिभ्यां परस्यापि अभ्यासकृञः तद्योग्यत्वेन तस्य सुडापत्तिश्च॰ यदि संपरिभ्यामिति तृतीया तदाव्यवहितस्यापि सुट्प्रसंगः॥ एते
न नेर्विशः संप्रश्चेत्यादौ नव्योक्तोपपत्तिः परास्ता॥ अत एव गोसंदाय इति आदिसिद्धिः॥ अत एव चातो उपसर्गे कः इत्यत्र अनुपसर्ग इति चरितार्थे
॥ तदेतदभिप्रेत्य सुट्कात्पूर्वः गतिर्गताविति सूत्रयोः भाष्यकैयटयोः पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इत्युपमृद्यपूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति
सिद्धांतितं॥ हरिणाप्युक्तं॥ क्रियाविशेषाः संघातैः प्रक्रम्यन्ते तथाविधाः॥ कार्याणामंतरंगत्वमेवं धातूपसर्गयोः॥ साधनैर्याति संबंधं तथा
भूतेव सा क्रियेति॥ कथं तर्हि प्रत्ययः अध्येतेत्यादिसिद्धिरिति चेत्॥ पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति सिद्धांतादरेणान्यवेहि॥ अयं च सिद्धांतो न
धातुलोपसूत्रे उपपदमतिङिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टः॥ अत्र प्रत्ययः णेरध्ययने वृत्तमित्यादिनिर्देशाः ज्ञापकाः॥ अत्र च साधनप
दधातुप्रकृतिकप्रत्ययार्थपरं तत्प्रकृतिकप्रत्ययपरं वा। तेनाभिषावयतीत्यादौ ण्यंते नाभेर्धातुना समासः॥ नाप्युपसर्गस्य भावतिङा
समासः॥ नन्वेवं नेर्विश इत्यादौ पूर्वं धातुरुपसर्गेण त्यस्यावश्यकतया तत्रोपपदमतिङिति समासोऽदुर्वार इति चेन्न तवापि संचस्कारे

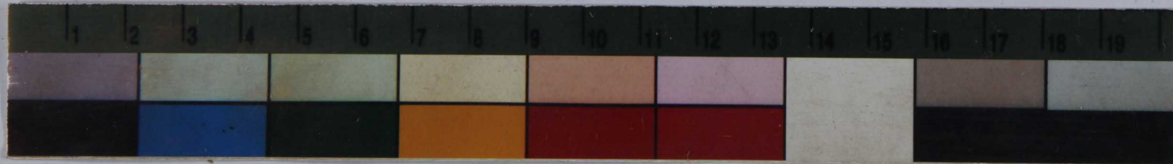
न्यादौसमासोदुर्वारइतितुल्यं॥यदितुउपसंजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवादइतिन्यायात्पूर्वंधातुःसाधनेनेतिन्यायाश्रयणमपिउपसंजनि
ष्यमाणन्यायानुग्रहार्थैव॥नधातुलोपसूत्रेभाष्येप्रेद्धइत्यादौपूर्वंधातुःसाधनेनेतिन्यायाश्रयणमपिउक्तन्यायानुग्रहार्थैव॥पूर्वंधातुरुप
सर्गेणेत्यादेरंतरंगत्वाद्गुणेउपसंजनिष्यमाणन्यायानुग्रहःस्फुटएवेत्युच्यतेनेनहिममाप्येनतुल्यमेव॥ननुपरावनुपात्ययइत्यादि
विषयेपूर्वंधातुरुपसर्गेणेत्यस्यावश्यकतयापूर्वंसवर्णदीर्घेपरायइत्याद्यापत्तिरितिचेन्न॥विभिन्नकालिकयोरपिवार्णादांगंब
लीयइतिन्यायांगीकारात्सुपयोःशेतेःपर्यायेइतिनिर्देशोप्यत्रगमकः॥अतिप्रसंगस्त्वनित्यत्वाद्वारणीयः॥ननुप्रत्ययइत्यादिरूपा
णामप्येवंसिद्धौपूर्वंधातुःसाधनेनेतिकिमर्थमितिचेन्न॥अध्यगीष्टेत्यादौअडागमस्यगाङादेर्दीर्घोदितःपूर्वंप्रवृत्त्यर्थमित्यवेहीत्याहुः॥
यासुडंतरंगइति॥अत्रपाठद्वयं॥यासुडंतरंगइत्युत्तरं॥एतेनेत्यारभ्यस्यादीनांबहिरंगत्वाच्चेत्येकः॥काप्यनुक्तेस्वाच्चेत्युत्तरमनेनेत्या
दिरित्यपरः॥तत्रद्वितीयःसुगमः॥आद्येएतेनेत्यस्यविशेषापेक्षस्ययत्रसामान्यधर्मेनिमित्तकृत्वमपितत्रैवतस्यबहिरंगत्वांगीकारेणे
त्यर्थः॥सिद्धांतितेनेति॥अन्तरंगत्वात्बहुव्रीहिरितिवदंतमपेक्ष्यैषसिद्धांती॥परमसिद्धांतीतुनेषद्विगुःकस्तर्हिबहुव्रीहिरितिवदन्नेवे
तिबोध्यम्॥अन्यथेति॥सामान्यापेक्षांतरंगोत्सर्गेणविशेषापेक्षबहिरंगापवादबाधइत्यर्थः॥सूचितइति॥तत्रहिअरुदितंअरुदि
तेत्यत्रेडपेक्षायांतरंगास्तांनंतामइत्युक्तं॥परेतुविशेषापेक्षस्यबहिरंगत्वंप्रयोगादितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्तत्रहिसांकूटिनमि
त्यत्रविशेषापेक्षत्वेनबहिरंगमणित्तुणइत्यणंबाधित्वांतरंगत्वाद्वृतीतिसमासइत्युक्तं॥नामादीनांप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेपिइद्दःप्र
कृतिविशेषापेक्षत्वेननोत्यान्त्रपादःपदितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः॥यत्रतुविशेषापेक्षोपवादस्तत्रतेनैवसामान्यापेक्षस्यबाधद्

त्याद्युः॥ पूर्वोपस्थितेति॥ पूर्वोपात्तेत्यर्थः॥ तेनचङ्‌निमित्तत्वात्तिपएवपूर्वमुपस्थितिरिति निरस्तम्‌ वाप्योरित्यादाविति॥ वस्तुतस्तुवलिलो
पेऽनेरप्रॅपरिभाषायाअप्रवृत्त्यास्थानिवत्वेनात्रलोपनिवारणंभाष्यकृता॥ ननुज्ञानस्यबहिरंगस्येत्यादितुनयुक्तं। नन्वेवमस्तुद्यूरित्युत्तरग्रंथ
विरोधात्‌द्व्यत्रेत्यत्रसंयोगांतलोपस्यबहिरंगपरिभाषयावारणपरभाष्यासंगतेः॥ पपुषइत्यादौबहिरंगपरिभाषयासंप्रसारणस्यासिद्ध
त्वेनातोलोपानापत्तिप्रतिपादकासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यासंगतेश्च॥ लोकन्यायसिद्धमंतरंगत्वमादायज्ञापकसिद्धपरिभाषयातदाश्रये
ज्ञातबहिरंगासिद्धत्वबोधनेबाधकाभावाच्च॥ नव्यमतेपि०दीक्षितमतेपि॥ एकादेशेति॥ अंतरंगानपिविधीन्‌बहिरंगोल्यप्‌बाधतइ
तितुअंतरंगनिमित्तविनाशकल्पनायएवप्राबल्यबोधकमितिभावः॥ नन्विणःपूर्वपदसंबंधित्वेअसिचदित्यस्यउत्तरपदत्वेनसात्पदाद्यो
रितिअनेनैवषत्वाभावेसिद्धेषत्वग्रहणवैयर्थ्यमतआह॥ एकादेशस्येति॥ तेनइति॥ अंतरंगइत्यस्यअनुवर्तनेनेत्यर्थः॥ अतएवेति॥
ज्ञानस्येतिनिर्देशादेवेत्यर्थः॥ अतएवेति॥ अजनिरूपितमानंतर्यमनिर्देश्याजनिष्ठानंतर्यस्यनिर्देशादेवेत्यर्थः॥ अतएवअचःपरस्मि
न्निनिसूत्रेइति॥ नाजानंतर्येइतिपरिभाषामाश्रित्यतत्रज्ञानस्येतिनिर्देशापेक्षयैतत्‌भाष्येणैतदभावकल्पनमेवलघ्वितिभावः॥ इत्य
लमिति॥ परेतुतनावत्तुग्रहणमस्यालिंगंत्वद्रीत्यैकादेशस्यपूर्वपदसंबंधित्वेनतुकोपिपरद्वयसंबंधिवर्णद्वयनिमित्तकत्वात्‌॥ प
त्ववत्‌। किंचधातूपसर्गयोःकार्यस्यसाधनयोगनिमित्तकार्यातिरिक्तकार्यापेक्षयांतरंगत्वस्यत्वयापूर्वमुपपादितत्वेनक्त्वाप्रत्ययस्यचा
साधनबोधकत्वेनतुगपेक्षयैकादेशस्यैवांतरंगत्वं॥ किंचसाधनकार्यस्यांतरंगत्वेउपसर्गयोगात्पूर्वंसाधनयोगेनपूर्वोपस्थिति
निमित्तकत्वबीजं॥ प्रकृतेचतुकःउपसर्गयोगोत्तरोत्पत्तिकल्यप्‌निमित्तकत्वेनतद्बीजाभावेनबहिरंगतयातनोप्येकादेशस्यैवांतरंग

त्वंपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयनिमित्तकत्वेनवहिरंगत्वंतुनयुक्तं। संचस्कारेत्यादौद्वित्वादितःसुटइव अन्यथातत्रापिद्वित्वादितःसुटोवहिरंगत्वा
पत्तिः॥ मेद्वइत्यादौतुपूर्वोपस्थितनिमित्तत्वेननिषेधस्यांतरंगत्वं॥ गुणस्यानंतरोपस्थितिनिमित्तकत्वेनवहिरंगत्वं॥ ननुपदद्वयसंबंधिवर्ण
द्वयनिमित्तत्वात्॥ पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयनिमित्तकत्वेनवहिरंगत्वंतुधातूपसर्गकार्यमिन्नएव॥ यत्रतुधातूपसर्गान्यतरमात्रनिमित्तकमुभ
यनिमित्तकंचनतत्राद्यमेवांतरंगंयथाप्रत्यगित्यादौसंयोगांतलोपः॥ प्रकृतेतुनतथातुकोल्यपूनिमित्तकस्यासत्वात्॥ किंचषत्वतुको
रित्यत्रतुग्ग्रहणस्यफलंवृक्षस्यइः वृक्षेत्त्स्यछत्रंवृक्षेछत्रमित्यादौदीर्घात्पदांताद्वेतितुगभावः॥ नहितत्रांतरंगत्वंतुकः॥ किंत्वा
धीत्येत्यादावप्यंतरंगनिमित्तविनाशकेनिनिवेशमानाभावेनांतरंगानपिविधीन्वहिरंगोल्यव्बाधतइतिपरिभाषयैकादेशंबाधि
त्वाल्यपिदीर्घतुकोः माप्तयोर्नित्यत्वात्परत्वादंतरंगत्वाच्चतुकः पूर्वंदीर्घेतुगप्राप्तेस्तदर्थंषत्वतुकोरित्यत्रतुग्ग्रहणम्॥ अतएवपराज
ग्ध्येतिसिद्धं॥ अन्यथात्राप्येकादेशेजग्धिंबाधित्वाल्यपिपश्चाज्जग्ध्यादेशेएकादेशस्यापितेनापहारापत्तिः ममत्वेकादेशात्पूर्वंल्य
पिअंतरंगमप्येकादेशंबाधित्वाप्रतिपदविधित्वेनजग्ध्यादेशेनसिद्धिः॥ यद्वात्रजग्ध्यादेशस्यपूर्वोपस्थितिनिमित्तकत्वेनैकादेशंतो
ऽतरंगत्वंनित्यत्वंचेत्युक्तपरिभाषयाल्यपिएकादेशंबाधित्वाजग्धिसिद्धिः॥ तुकस्तुल्यबुत्तरमेवप्रवृत्त्यानंतरोपस्थितनिमित्तकत्वेन
वहिरंगत्वात्ततः पूर्वमंतरंगत्वान्नित्यत्वाच्चैकादेशेषत्वतुकोरितितस्यासिद्धत्वात्तुकः सिद्धिः॥ षत्वग्रहणंतुज्ञापकमत्रत्रैपादिकेऽ
तरंगेप्येतत्प्रवृत्तेरुपपादितत्वात्॥ दुणः पूर्वपदसंबंधित्वेनेत्याद्ययुक्तं॥ अंतवद्भावस्यकार्यार्थत्वात्याऽतरंगपरिभाषाप्रवृत्तिविघट
नात्तदप्रवृत्तेः॥ नचावात्तस्त्वंभइत्यत्रावाच्चालवनाविद्दूर्ययोरितिषत्वेः बाटोरेकादेशस्यासिद्धत्वार्थंषत्वग्रहणस्यावश्यकतयाक

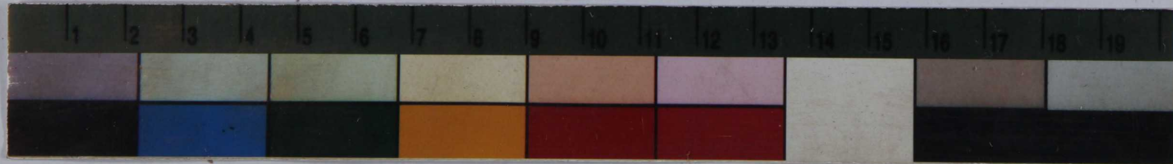

त्रि॰ थंवैयर्थ्यमेकादेशात्षत्वस्यैवात्रबहिरंगत्वात्॥ किंचपरासेधनुइत्यादौषत्वाभावापत्तेः॥ अत्रोपसर्गादीरेकादेशस्यासिद्धत्वेनोपसर्ग
गा॰ स्थेणः परत्वाभावात्तन्नषत्वं॥ अतएवसहेः साडः सइतिसूत्रेसहिग्रहणस्यसहेः अडेनसहितः साडस्तस्यापत्यंसाडिरितिफलमुपन्य
१९ स्यषत्वतुकोरित्यनेनखंडितंभाष्यकृतेनेतिवाच्यं॥ ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनैषामनभिधानात्॥ सहेः साडः सइतिसूत्रस्थंभाष्यंतुपूर्वप
क्षयुक्तित्वान्नार्थसाधकं॥ सहेरितिसूत्रस्थभाष्यानुरोधेनविप्रतिषेधसूत्रस्थंज्ञापनवर्णनेनैवैकदेशयुक्तिः॥ किंतुवाचनिकोषेतिवाक
ल्पनीयं॥ अतएवांतरंगइत्यस्यात्रानुवृत्तिः॥ अन्यथास्याः षत्वतुकोरसिद्धइतिसूत्रस्थयातदसंभवः॥ अजानंतर्यपदेनचाजनिरूपि
तमेवानंतर्यंनत्वजनिष्ठमन्यनिरूपितंह्रस्वस्यपितिकृतीतिसूत्रस्थभाष्यानुरोधात् धर्मिग्राहकमानाच्च॥ नलोपः सुबितिसूत्रेकृतितु
ग्रहणंतुपरंपरयानिमित्तत्वमाश्रित्यबहिरंगत्वाश्रयणेतुनमानमितित्वयैवपूर्वमुक्तत्वेनबहिरंगपरिभाषायाअप्राप्त्याऽवश्यकं
नलोपः सुबितिसूत्रेभाष्येकृतासन्निपातपरिभाषयासिद्धिमाश्रित्यतत्खंडनेनप्रदीपकृतोक्तभाष्यपरिहारस्योपायांतरोपलक्षण
तयाबहिरंगपरिभाषयाचतस्यखंडितत्वेनताभ्यांखंडितेनचार्थोनरोऽप्रेक्षायाकर्त्तुमनुचितत्वाच्च॥ अक्षद्यूरित्यादावूठोसिद्धत्वाद्व
लिलोपापत्तिरितितुवलिलोपेंतरंगपरिभाषायाः प्रवृत्त्यासमाहितंपूर्वत्रेतिप्राहुः॥ ५२॥ बहिरंगमिति॥ ननुअंतरंगपरिभाषायां
अंगशब्देनससम्यंतपंचम्यंतान्यपरोपात्तस्यैवयेनविधिरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनग्रहणात् कथमेतदितिचेत्सत्यं॥ अतएव राम॰
प्रागुक्तमयुक्तमित्यवोचाम॥ इकोयणित्यत्रतदंतविधिपक्षेस्योनइत्यत्रगुणापादनभाष्यंतुकैयटरीत्यापरत्वाभिप्रायकंत १९
त्रोनशब्दमाश्रित्येत्यादियुक्तिस्तुयणउद्देश्यांशेगुणापेक्षयाऽनपेक्षत्वेनप्रतीतांतरंगत्वनिवारणाय॥ गुणस्ययणपेक्षयानिमि

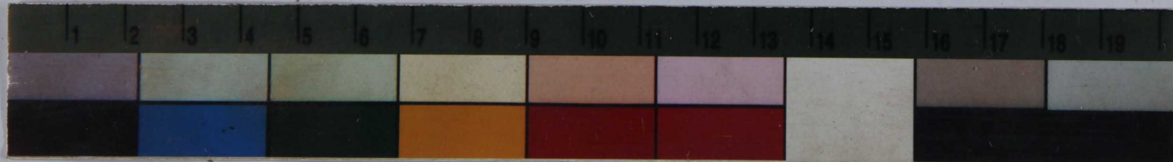
शुंदरं:३॥

नांशे न्यूनापेक्षत्वेन समीकरणाभिप्रायेणेति न येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधः॥ व्यर्थो सेति॥ इति पूर्वं सिद्धे इत्युत्तरं॥ तवममादिना
धनार्थो॥ तत्र चोत्सर्गसमानदेशा इत्येव सिद्धे इति शेषः॥ ननु ज्ञापितेपि संपूर्णसूत्रमेव पुनर्व्यर्थं॥ त्वमावित्यत्र विभक्तिपदानुवृ
त्यानेनैव सिद्धेरिति चेन्न॥ त्वं डिन्त्यः पुत्रो यस्येति विग्रहे त्वमङ्गित्यपुत्र इत्यत्र त्वादेशाभावाय तत्र विभक्ताविन्यस्यावश्यकत्वात्॥
तदाशय इति॥ मपर्यंतानुवृत्तिर्ज्ञापिकेति वदतो भाष्यकृत इत्यर्थः॥ वाचनिकएवेति॥ ननु प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्र
हणमत्र ज्ञापकमस्त्विति चेन्न॥ आतो लोप इटि चेत्यत्र कैय्यटरीत्या स्वविरुद्धधर्माक्रांतस्यैव समुच्चयांगीकारेण प्रत्ययपदस्य
विभक्तिभिन्नप्रत्ययपरत्वात्॥ अतएव प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे भाष्यकृता तवादिबाधनार्थत्वेन शंकितं। त्वद्रीत्यां तु तवाद्यादेशा
नामेव तदपवादत्वेन न तदसंगतिः॥ परे तु उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति निर्मूलं भाष्येक्वाप्यनुल्लेखात्॥ असिद्धवत्सूत्रस्य भा
ष्यं तु तत्रैव कैय्यटेन प्रकारांतरेण योजितमिति न तन्मूलं॥ युष्माकाद्यादेशविधानं तु न तद्ज्ञापकं॥ साकच्कफलभेदात्॥ प्रत्य
योत्तरपदयोरिति सूत्रस्य भाष्यस्यान्वयं भावः॥ प्रत्ययपदे उक्तरीत्या विभक्तिभिन्नप्रत्ययपरं॥ तत्र च न वाद्यपवादत्वं न तत्केकौ
डिन्त्यन्यायेन तदुद्देश्यतावच्छेदकस्य तदुद्देश्यतावच्छेदकाव्याप्यत्वात्॥ किंतु उक्तेर्दित्यादाविव सिद्धस्य पुनरनुवादसाम
र्थ्येन वा धर्मांत्र॥ एवं च लाघवात् त्वमाविति विहितस्यानुवादेन निमित्तमात्रसमर्पकं विधानं तु तेनैव यथा वनो र चेत्यादौ॥
तर्हि तेनैव मपर्यंतस्यादेशसिद्धेस्तदनुवृत्तिर्वैयर्थ्यं॥ न च मपर्यंतानुवृत्तिरनुवादकत्वार्थो॥ अन्यथा सर्वादेशार्थतया विधाय
कत्वापत्तिरिति वाच्यं॥ द्विगुरेकवचनमित्यस्यापि तद्धितार्थे द्विगौ विधायकत्वापत्तेः॥ यदि च लाघवात्तत्र तथा॥ प्रकृतेपि त

त्रि॰ गा॰ २०

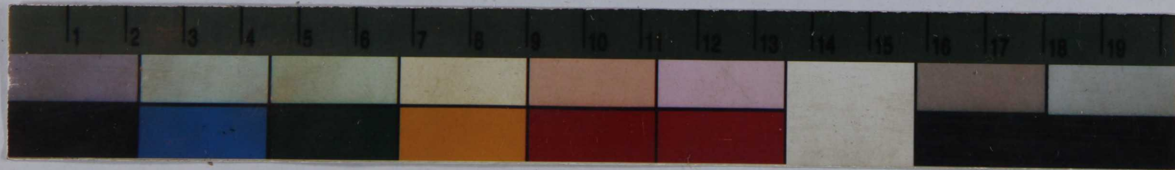
हिंतथाइत्यवेहि॥यदितत्सार्थक्यायापूर्वविधायकत्वंतर्हिनतवादिबाधनार्थत्वंतद्बीजस्यानुवादकत्वस्याभावात्॥तत्रकौंडिन्यम्मा
यस्यचोक्तरीत्याप्रवृत्तेः॥तथाचांतरंगत्वात्तवादयएवानयोर्बाधकाइतिव्यर्थंसदस्याज्ञापकं॥एवंचसूत्रमेवज्ञापकंनमपर्यंता
नुवृत्तिः॥अतएवभाष्येयद्यत्रान्येएकवचनादेशाःस्युःमपर्यंतानुवृत्तिरनर्थिकास्यात् इत्युक्तं॥एकवचनादेशा त्वादयो
यदिबाध्याःस्युरित्यर्थः॥एवंचमपर्यंतानुवृत्तेस्त्वादिबाधकत्वाभावमात्रप्रयोजकत्वंस्पष्टमेवोक्तं॥तथाचभाष्यरीत्यापिज्ञाप
कसिद्धएवायमर्थइत्याहुः॥शंकापरेति॥बहुषित्यस्यबहुवचनेषित्यर्थेमास्त्रित्येदंप्रवृत्तम्॥अशक्यत्वादिति॥इदंसमाधान
मित्यनेनान्वयी ॥इदंचिंत्यं॥सामासिकलुकोप्येवंबलवत्वाभावेभाष्यासंगतेः॥परेतु अंतरंगानपीत्यपिघटितःपाठोनकुत्रापि
भाष्येदृश्यते॥अतएवस्वमोर्नपुंसकादित्यत्रापिघटितःपाठः केषांचिन्मतेनोपन्यस्तःकैय्यटेन॥तथाचबहिरंगलुकएवानेन
बलवत्वं॥अतएवतद्राजस्येतिसूत्रस्थभाष्यंसंगच्छते॥सामासिकलुकोबहिरंगत्वेनतद्राजलुक्बाधकत्वात्॥अतएवस्व
मोर्नपुंसकादितिसूत्रेत्यदादिभ्यश्चेतिभाष्येपठितं बहुशोभाष्यग्रंथाऽप्यत्रानुकूलाः॥एङ्ह्रस्वादितिसूत्रस्थभाष्यंत्वेकदेश्यु
क्तिः॥बहुभाष्यविरोधात्॥अतएवत्रिचतुरोरितिसूत्रस्थंप्रियत्रिस्रइतिभाष्यंसंगच्छते॥शब्दांतरादितिन्यायेनलुकोप्यनित्य
तयापरत्वात्तिसृभावप्रवृत्तेः॥अतएवचभवतादितिसिद्धिः॥अन्यथाऽनेनन्यायेनहेर्लुकितदसिद्धिः॥ममतुशब्दांतरस्येति राम॰
न्यायेनलुकोप्यनित्यतयापरत्वात्तातङ्सिद्धिःअतएवत्वंब्राह्मणकुलमित्यादौलुकंबाधित्वाम्॥सनीस्रंसदंस्यादावपिलुक् २०
बहिरंगएवेतिनदोषः॥सुपथिवनमित्यादौतुकृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणनित्यत्वाल्लुकिनात्वादिइतिप्राहुः॥निमित्तविनाश

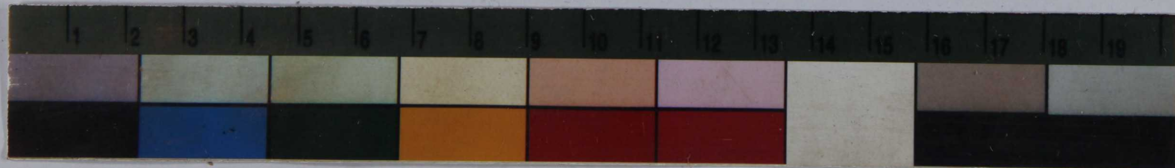
पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमंतरंगोप्येकादेशो न २॥
केति॥ तत्फलंतुभवकंतमतिक्रांतोतिभवकान्तइतिसिद्धिः॥ अन्यथापूर्वमकचोःप्रवृत्तौपश्चादुपसर्जनत्वात्तदनापत्तिः॥ एकार्थी
भावेनानुपसर्जनत्वनाशेपितस्यलुक्कृतत्वाभावात्॥ पूर्वपदत्वइति॥ सप्तम्यंतपाठः॥ तदाश्रयणेचेत्यपिसप्तम्यंतं॥ उत्तरपदत्वा
श्रयणेइतितदर्थः॥ न्यायेनतदाश्रयणनिषेधाभावेनेन्द्रशब्दस्योत्तरपदत्वेपीत्यन्वयः॥ ननुउत्तरपदत्वमेवपरादिवद्भावेनानेष्या
मः॥ नतूत्तरपदाद्यवृत्तं॥ ताद्रूप्यात्॥ शेः॥ निर्देशव्यापाराश्रयणेपिअतिदिश्यमानधर्मनिमित्तकेविधौताद्रूप्याऽश्रयणमात्रेणनिषेधे
सर्वासामित्यादौसुटःभियइत्यादौ इयङःक्षीरपेणेत्यादौणत्वस्यचअनापत्तिःअतआह॥ तदेकदेशेति॥ एकादे
शस्योभयस्यानिकत्वेनेंद्रशब्दैकदेशमात्रस्यविकाराभावादित्यर्थः॥ इदमपिचिंत्यंएकदेशविकृतन्यायस्यएतमाविनिन्वयैवोदाह
रणदानात्॥ अचःपरस्मिन्नितिसूत्रेश्रायसावित्यादौभाष्यकृतैतन्न्यायसंचारस्यध्वनितत्वाच्च॥ गुडोदकमित्यादौसर्वैरप्येतन्न्यायेनद
कशब्दत्वांगीकाराच्च॥ परेतुउभयतआश्रयणेनांतादिवदितिनिषेधविषयेनैकदेशविकृतन्यायः॥ अतीयात्परीयादित्यादौतन्निषे
धविषयेपिउक्तन्यायप्रवृत्तौउक्तनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः॥ अत्रैवह्रस्वापत्तेश्च॥ अतएवप्रोह्यतेइत्यत्रउपसर्गाद्ध्रस्वऊहतेरितिह्रस्वः स्याय
तइत्यत्रलत्वंप्रादितेत्यत्रोत्तरपदप्रकृतिस्वरं चभाष्येशंकित्वोभयतआश्रयणेनिनिषेधेननिराकृतं॥ अत्रैकदेशविकृतमितिन्याय
स्यप्रवृत्तौतदसंगतिःस्पष्टैव॥ एवंचसौमेंद्रेनैतन्न्यायप्रवृत्तिरितिभाष्योक्तंज्ञापकंसम्यगेव॥ गुडोदकमित्यादौतुउदकशब्देएकदेशवि
कृतन्यायेनोदकशब्दत्वंनास्त्येव॥ अतएवनादिवत्सूत्रभाष्येअंतवत्त्वेगुडोदकमितिफलमुपन्यस्यनुतःप्रादिनेतिचफलमुपन्य
स्योभयतआश्रयणेतिनिषेधेननिराकृतं॥ तेनगुडोदकमित्यपिनिराकृतमेव॥ नह्यनयोर्मात्रयापिविशेषोस्ति॥ श्रायसावित्यादौतु

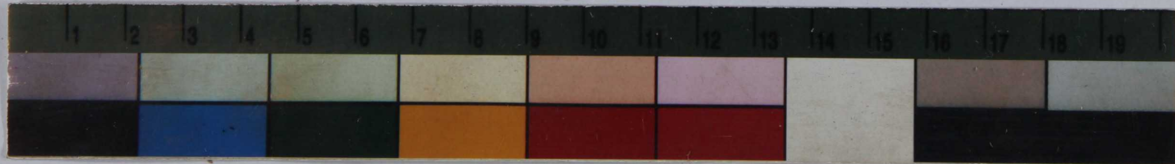
एकदेशविकृतन्यायेनांगत्वादि भवत्येव॥ एकादेशघटितानां उगिदाद्यंतानां एवत्तु मादिविधानेनांतवत्त्वस्य तु मादौ वैयर्थ्येनाप्रसक्तौ न
त्रसक्तिमूलोक्तनिषेधस्याप्यप्रवृत्त्योक्तनिषेधाविषयत्वात्॥ एवं मातुः कृपेत्यादावप्येकादेशे सकारस्यैवप्रवृत्त्यर्थत्वे एकदेशविकृतन्याया
त्॥ परादित्वं तु न· एकादेशमात्रस्य परादित्वबाधनेपि रेफविशिष्टत्वदभावात्॥ यदागमन्यायस्य वर्णग्रहणे प्रवृत्त्यभावस्योक्तत्वात्॥ रेफं
मुक्त्वा तु नैकादेशमात्रस्य परादित्वबाधनसंभवः॥ परशब्देनैकादेशप्राक्कालिकसमुदायस्यैव ग्रहणे न रेफेण व्यवधानात्॥ अत एव इ
दुपधस्येति सूत्रे भाष्येऽनेनैव षत्वमाशंक्य रपरत्वाभावाभिप्रायेण परादित्वेन प्रत्ययत्वमाश्रित्य प्रत्ययविसर्जनीयन्यायमित्युक्त्वा र
परत्वाभिप्रायेण उक्ताभिप्रायकं लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रान्तस्येत्युक्तं॥ वस्तुतस्तु नेंद्रस्येति निषेधस्य ज्ञापकत्ववर्णनपरभाष्य
प्रामाण्येन पूर्वोत्तरपदैकादेशे नैकदेशविकृतन्यायः॥ तेन गणेशः वनेशः मासेशः माषेश इत्यादौ ङ·मुट्‌ नलोपरुत्वजश्त्वादीनि नेति प्रा
हुः॥ मरुदादिभिरिति॥ अजाद्यदंतत्वादिति भावः॥ एवं विष्ण्वादिभिरिंद्रशब्दस्य द्वंद्वे ध्यं नाद्जाद्यंतमितींद्रस्यैव पूर्वनिपातः॥ सोमस्य
त्वभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः॥ यद्यपि सोमादिंद्र एव श्रेष्ठः॥ यावदधिकारमिति ब्रह्मसूत्रव्याख्यावसरे तथैव भाष्यकृद्भिरुक्तत्वात्॥ त
थापि चंद्रलोकस्य कर्मिणां परमगत्यवधित्वेन मनसो जातत्वेन च तत्त्वं बोध्यं॥ विष्णुर्यद्यपि साक्षात्परं ब्रह्मेति सर्वेभ्योभ्यर्हितस्तथापि
तेनोपेंद्रत्वस्वीकारेणापरत्वं बोध्यं। अत एव वेदे सर्वत्रैंद्राविष्णू इत्येव प्रयोगो न वैपरीत्येनेति दिक्॥ अभ्याससंबंधीति॥ यद्यपि संज्ञा
कृतस्य वह्वपेक्षत्वरूपस्य वा बहिरंगत्वस्यानाश्रयणमित्युक्तं प्राक्॥ तथाप्यंगनिमित्तत्वादभ्यासांगोभयाश्रितप्रत्ययनिमित्तत्वद्वारा तत्त्वं
बोध्यं॥ वस्तुतस्तु इयर्तिइत्यादौ श्लुना प्रत्ययापहारेणाक्षेपासंभवादियायेत्यादौ उभयोः समत्वात्परत्वादियङ्‌·वारणाय सवर्णग्रह

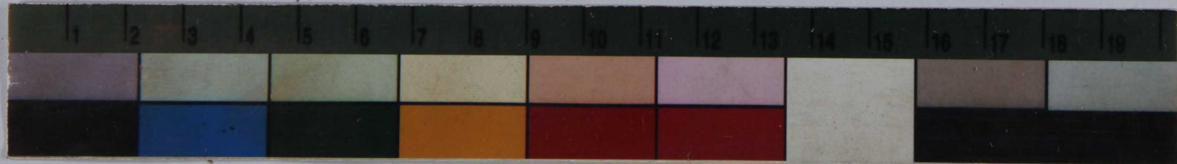
णमावश्यकमितिन तज्ज्ञापकमिति प्राचीनमतमयुक्तमेव॥ सकललक्ष्येति॥ क्वचिद्बाधकेन बाधेपि प्राप्तिमात्रमस्त्येवेति भावः॥ ऋधा
तोरेवेति॥ तेनात्तोरमतिक्रान्तैरत्यन्तैभिर्दधिक्रावृक्ष्णिते वा चरति दधिक्राकृष्णितइति॥ अनाआ अभवत् री अभवत् इत्यादौन॥ एरेः इति॥
न चात्र कास्मरत्ययादिति इजादेरिति वा आम् स्यात् इति वाच्यम्॥ कास्यनेकाजग्रहणमित्यस्य प्रत्ययग्रहणमपनीयतां तस्यानेःऽनेकाच इ
ति वाच्यम् इति पक्षाश्रयणात्॥ दयायास इति सूत्रे आसिग्रहणेनाकारादेराम् नेति कल्पनसंभवेन गुर्वादेरनृच्छ इत्येव सिद्धे गुरुन्यासे
न मुख्यगुरुमतस्यैव ग्रहणात्त्व॥ उर्वोणकौयिषतीति यथेष्टं नामधातुष्विस्तुके रिति भावः॥ अन्येनिनदुत्तरमेवाजादेस्त्वाद्येन रस्येत्तुके
रिति भावः॥ योग्यकालोत्तरमेवेति॥ ननु ततः प्रागित्यर्थः॥ प्रकृते तु तत्समकालं ततः प्रागिति नैषेति भावः॥ शास्त्रबाधेति। वृद्धिशास्त्र
बाधेन्यर्थः॥ सूत्रारंभसामर्थ्यादेवेति॥ ननु इयेथेत्यादौ परत्वाद्गुणे तनो द्वित्वे वार्णादांगमिति ततो ह्रस्वत्वे आदिष्टाद्चः पूर्वत्वेन तस्ये
यङि स्यानिवत्वाप्रवृत्तौ अस्य सूत्रस्य चारितार्थ्यात् कथमेतत् न चात्र चारितार्थ्यादुक्तपरिभाषाज्ञापनमप्यसंभवीति वाच्यम्॥ एतत्परि
भाषासिद्धेः पूर्वं अभ्यासेंतरंगत्वात्। ह्रस्वात्प्रागयादेशे इवर्णोवर्णयोरभावेनात्र एतदप्रवृत्तेः॥ वाहऊठित्याद्बाविवांगसंज्ञाद्वारांगा
क्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वेन वा अयादेशापेक्षया ह्रस्वापेक्ष बहिरंगत्वात्॥ इतरथा परिभाषाज्ञापकत्वमप्यसंभवं प्राप्नोतीति चेत्॥
अत्र केचित् ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन। ननु अन्यथैमेतत्स्यात्॥ नैकमुदाहरणम्॥ असवर्णग्रहणं प्रयोजयतीति भाष्येण त्वान
भिधानमिति तत्त्व॥ ज्ञापकपरंभाष्यं न पूर्वविप्रतिषेधेन द्विर्वचनप्रवृत्तिमाश्रित्य प्रवृत्तं॥ तथाहि द्विर्वचनं यणयवादेशेभ्य इति पूर्वविप्र
तिषेधं पठित्वा ततः पठितस्य द्विर्वचनात्संप्रसारणत्वेत्यादि परविप्रतिषेधस्येयायेति प्रयोजनमुपन्यस्यन् तु चात्रास्तु द्विर्वचनेकृते

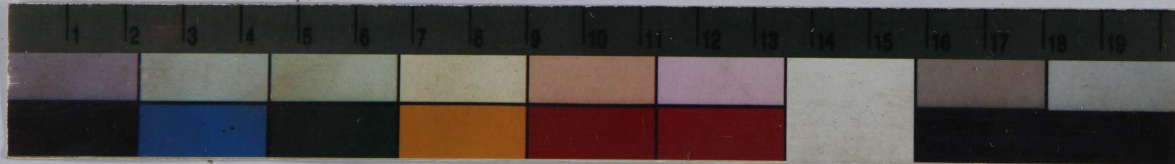
परस्यगुणवृद्धीभविष्यतइतिपरविप्रतिषेधप्रयोजनेदर्शितेततोनसिध्यति अंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घत्वंप्राप्नोतीतिशंकायांवार्णादांगं
बलीयइतिगुणवृद्धीभविष्यतः॥ किंवक्तव्यमेतत्॥ नहिआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति वार्णादांगंबलीयइति। यदयमसवर्णग्रहणंकरोति।
नित्समाहितं॥ तथाचेयेयेथेत्यत्रापिगुणवृद्धीबाधित्वापूर्वविप्रतिषेधेनद्विर्वचनेपश्चात्प्राप्तगुणवृद्धीबाधित्वा अंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घेकृ
एतस्यचारितार्थ्येयेनाऽनभिधानंकल्प्येत॥ इदंतुबोध्यमपर्यंतानुवृत्तिवदुवर्णानुवृत्तिरेवउकारार्थयोज्ञापिका॥ नचोवोणेत्याद्यर्थासाअभं
त्रेइतिनिषेधेनइजादेरित्यामोऽप्रवृत्तेरितिवाच्यं॥ इयङादिप्रकरणेतन्वादीनांछंदस्सुपसंख्यानमितिवार्त्तिकेनोवङःप्रवृत्तेः इत्यदोषात्
॥ स्पष्टंचेदंभाष्यकैय्यटयोरिति॥ सामान्यापेक्षमिति॥ तत्फलंतु अनूतवत् अबीभवत् आरतीत्यादिसिद्धिः॥ नन्वनेनैवसिद्धेपूर्वस्यैववि
धावित्यस्यकथमारंभइतिप्रयोजनंसंगच्छतां॥ नचज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वेनोत्तरखंडस्यऋवर्णान्तात्वस्यानिकादेशस्याजात्मक
त्वाआदेशस्यग्रहणेनअभ्यासत्वेनाभ्यासोद्देश्यकस्यग्रहणेनवातत्संगतिः॥ अववर्तीत् आरतीत्यनयोरसिध्यापत्तेरितिचेन्न॥ अंत्ये
दीर्घविधौतन्निषेधेनआद्यउवर्णादेशत्वाभावेनणावचइतिनिषेधाप्रवृत्तौपरत्वाद्गुणेपश्चाद्द्वित्वेआदिष्टाच्चः पूर्वस्यविधिसद्भावेन
स्यानिषत्वाप्रवृत्तेरित्युक्तिरीतिमालंब्यैवपूर्वस्यैवविधावित्यस्यारंभइतिप्रयोजनोद्भावनसंगतेरिति। आरतीति। अनूतवत् अनूनवत् इत्यादौ
दीर्घोलघोरितिदीर्घोऽप्यतएवेतिबोध्यं। तत्स्यत्वदीदयत् इत्यादौचारितार्थ्यम्। दीर्घविधाविति॥ ननुस्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएव
नस्थानिवत् इतिनियमेनकथमत्रनिषेधः। किंचरिर्यतुरित्यादौउक्तनियमेननपदांतेतिनिषेधस्यबाधेपिपूर्वत्रासिद्धइतिनिषेधस्याभ्या
सकार्यप्रतिबंधकीभूतस्येत्युक्तनिषेधस्यचप्रवृत्तौनदसिध्योक्तनियमेनतयोरपिनिषेधयोर्निवृत्तेर्वक्तव्यतयाआरतीत्यादौअभ्यास

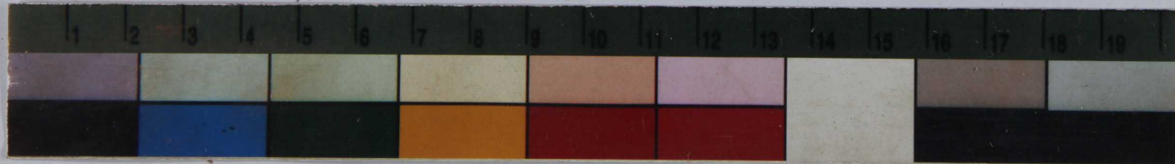
कार्यमनिबंधिकेत्यस्याप्यप्रवृत्तौ दीर्घानापत्तिरेवेति चेन्न॥ उक्तवार्त्तिके दीर्घग्रहणस्य द्वेप्रयोजने रियें तु कियौ रिति॥ तत्राद्येऽभ्यासस्यन
व्यरीत्या अधातुत्वेन धातो रेकस्य वदीर्घविधानेन॥ अंत्ये उणादीनामव्युत्पन्नत्वेन दोषाभावेन तत्रस्य दीर्घग्रहणस्यैवाकृतेव्यत्वात्॥ यद्वो
क्तवार्त्तिके व्याख्यानादाष्टमिकदीर्घस्यैवग्रहणमिति न दोषः॥ वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्योपधायां चेत्यत्राभ्यासस्येति निषेधबलेन तत्र सा
भ्यासस्यैव धातुत्वेन चरिर्यं तु रित्यादौ दीर्घवारणार्थं उक्तवार्त्तिके दीर्घग्रहणमावश्यकं॥ किंच न पदांतेत्यत्र सासमिकदीर्घस्या
पि त्वयागृहीतत्वेन श्रायसा वित्यादावि व हंसा वित्यादौ सांतस्यैकदेशविकृतन्यायेनांतरंगत्वात्सांतमहत इति दीर्घवारणा
योक्तवार्त्तिके दीर्घग्रहणं॥ तेन सासमिकस्यापि ग्रहणमित्युभयथाप्यावश्यकं॥ कथं तर्हि भारती त्यादौ दीर्घ इति चेदित्थं॥ उक्त
वार्त्तिके दीर्घपदेन उपधादीर्घपदस्यैव ग्रहणेनादोषात्॥ न पदांतेति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धे नेत्यवष्टभ्य वरे यलोपस्वरवर्जं द्विर्व
चनादीनि न पाठ्यानि इति भाष्योक्तरीत्यादरणे तु सूत्रे वार्त्तिके च दीर्घग्रहणं व्यर्थमेव वार्त्तिकेन स्वसूत्रस्थदीर्घग्रहणमूलक
त्वस्य तत्रैव भाष्योक्तेः॥ रियं तु रित्याद्यर्थं तु उपधायां चेति सूत्रे अभ्यासप्रतिषेधस्यैव वार्त्तिककृता नोक्तेर दोषः॥ स च दीर्घग्रह
णे कृतेप्यावश्यक इति तत्रैव कैयटेनोक्तं॥ युक्तं चैतत्॥ अन्यथा हंसा वित्यादौ स्वरदीर्घेत्यस्य चारितार्थ्येनाभ्यासकार्यप्रति
बंधिकेति निषेधबलेन पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन च प्रापितस्यानिवृत्वाप्रवृत्ते स्तेन वाधेमानाभावादिति दिक्॥ अरिप्रिया दिति
वस्तुतस्तु प्रतिबंधिकेति न निवेश्यफलाभावात्॥ अरिप्रिया दित्यत्र तु अंतरंगत्वादियङि न दोषः॥ नन्विवेशे तस्या सिद्धे
श्च॥ न याहि उपधाकार्ये द्वित्वान्मवत्लंइत्यस्यांतरस्वंडेऽवर्णाभावेन णावचइति निषेधाविषये आसउपवेशने इति अस्य

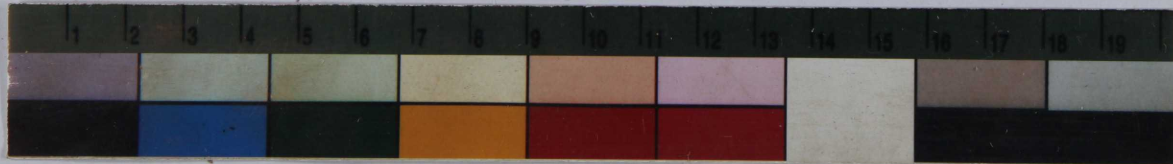
माभवान स्तिसन्न माभवान टिटन् इत्यादौ चारितार्थ्येनाचकाणत् इत्यादौ द्वित्वात्पूर्वं णावचङिति निषेधेन चङ्हेरभावे द्वित्वोत्तरं चङ्द्वौ
काण्पादीनां चेति विकल्पेन ह्रस्वाभावेन तस्य स्थानिवत्त्वेन सन्वद्भावाद्यापत्तेः ॥ एवं कृष्ट धातोर्णिचि चङि अचचकावत् इत्यादावपि ॥ अथ
प्रकृतैकाच्सूत्रेन सज्ज्येष्ठः श्रेष्ठ इति प्रयोजनमुपत्यस्याकारोच्चारणसामर्थ्यात्स्त्रोपेनेनित तत्सूत्रस्य भाष्येण ओः पुयण्जिषु वचनं
ज्ञापकं णौ स्थानिवत्त्वस्य यद्येन तज्ज्ञाप्यते ऽचिकीर्नेत् इत्यत्रापि प्राप्नोतीति न तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं कश्च तुल्यजातीयः यथाजातीयाः
पुयण्जयः कथंजातीयाश्चैते ऽवर्णपरा इति द्विर्वचनेचीति सूत्रस्य भाष्येण च यत्र द्विरुक्तौ परखंडे ऽवर्णस्थानिको वर्णः श्रूयते न
त्रैव णावच आदेशो नेति निषेधः ॥ अन्यथा प्रशसस्त्र शब्दाण्णिचि चङि णावचङिति निषेधेन टिलोपाभावे ऽभ्यासे ऽत्र वर्णार्थत्वेनना
ण कारोच्चारणवैयर्थ्यमिति श्वादेशे अकारोच्चारणवैयर्थ्यमिति नदृसंगतिः ॥ औनन दितित्वसाध्वेव ॥ तथा चाचकाणदित्यत्र णाव
चङिति निषेधाप्रवृत्त्यापूर्वं वृद्धौ पश्चाद्द्वित्वे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावान्न स्थानिवद्भाव इति चेन्न ॥ उक्तभाष्याभ्यामुत्तर
खंडे परिनिष्ठिते ऽवर्णः श्रूयते इत्येतत्पर्यंतं कल्पनेऽपि उवर्णस्थानिकेऽपि निवेशे मानाभावात् ॥ णौ चसंश्चङोरिति विहितस्य गा
ङः स्तुनानेन न निषेधः ॥ निषेधे सति अजादेर्द्वितीयस्येति णिच एव द्वित्वे उत्तरखंडे ऽवर्णपरत्वाभावात् ॥ किंच इटकिटि किटीत्यत्र प्र
श्लिष्टाल्लिटि अतुसि द्वित्वे वार्णादांगमित्युत्तरखंडे सरनेकाचङिति यणि तस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासे यणापत्तिरिति दिक् ॥ अन्ये तु उ
वर्णादेशत्वाभावेन णावचङिति निषेधाप्रवृत्तेः परत्वात् वृद्धौ नतो द्विर्वचने आदिष्टादचः पूर्वस्य विधिरिति अचकाणदि
त्यादिसिद्धिः ॥ इयत्तुरित्यादौ तु स्थानिवद्भावे नेकारवृद्धौ पर्युदासन्यायलब्धासवर्णाज्रूपनिमित्ताभावेन न यण् ॥ सवर्णे

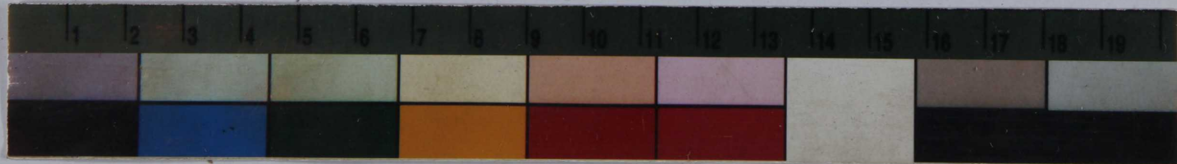
दीर्घस्तु न॥ पूर्वस्यैव विधानाभावात्॥ यद्वा वार्णादांगमित्यस्यानित्यत्वेन पूर्वमंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे इयङि रूपसिद्धिरित्याहुः॥
यत्तु अभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणोद्देश्यकेकादेशेन स्थानिवत्त्वं इत्येव ज्ञाप्यते॥ तेनारिरिप्रति अरिरिप्रियात् इत्यत्र यलोपे यण् रीङोः स्थानि
वत्त्वं यलोपस्यानन्यथात्वात्॥ एवंच प्रतिबंधिके निश्चय एव॥ अरिरिप्रियादित्यत्रेयङादेशस्यानयात्वेनादोषात्॥ तेन यत्र यानिरित्यत्र
यङ्कारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन पुनरातोलोपो न शंक्यः॥ आलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति मनोरमाग्रंथोपि व्याख्यात इति तच्चिंत्यं॥ वि
भावयिषते इत्यादौ इत्वाद्यनापत्तेरिति दिक्॥ अंगसंबंधीनि॥ इदं समानकार्यित्वे एवेनिपूर्वेण गतार्थं॥ अनित्येति॥ ननु तु कृष्ण
पोने समानकार्यित्व इति वार्णपरिभाषाया अप्रवृत्त्या वनतरंगत्वात्तुकि तन्निवृत्तये सतुक्निर्देश आवश्यक इति कथं अनित्यत्वे
ज्ञापकमिति चेन्न॥ एतस्यैव परमसिद्धांतत्वेन पूर्वोक्तस्य सर्वस्यैतन्मूलकत्वेनादोषात्॥ जातेंऽतरंगे तस्येति॥ प्राप्तस्येति
शेषः॥ अंतरंगे असिद्धत्वमिति प्रकृतसंतरंगमिति चानुवर्तते॥ तथा चांतरंगे जाते प्राप्तस्य बहिरंगस्यांतरंगे कर्तव्येऽसिद्धत्वे
न बाध्यते इत्यर्थः संपद्यते॥ एतेन जातेंऽतरंगे बहिरंगासिद्धत्वस्य पूर्वपक्षिणानंगीकारेण तत्खंडनं प्रकृतानुपयुक्तं इत्यपास्तं॥ नि
मित्तविनाशसंभावनापीति॥ एतेनैव सामंजस्ये तद्द्वारैव निमित्तविनाशत्वेनोत्पादि पूर्वोक्तं निष्फलमिति बोध्यं॥ अत्र निमित्त
त्वं कार्यिसाधारणं बोध्यं॥ तेन सोढ्ह इत्यादिलोपकार्यित्वेपि न क्षतिः॥ ननु निमित्तविनाशसंभावनापि यद्येतत् प्रवृत्तौ निमि
त्तं तर्हि ढ्लोपो न इति सूत्रे तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह॥ तपरकरणं त्विति॥ नैमित्तिकस्याप्यपाय इति॥ स्थानिनः स्थितिश्चेत्य
पि बोध्यं॥ समर्थानामितीति॥ ननु समर्थग्रहणेन समर्थोत्तद्धितोत्पादनेपि पश्चात्मात्तसवर्णदीर्घनिवृत्तेः कथं निराक्रियेति चेन्न

॥ समर्थो तद्धितः साधुरित्यर्थो ऽश्रयणात् ॥ प्रक्षालनाद्धि पंकस्येतिन्यायेन कृत्वा निवर्त्तनादकरणं लघु इति दीक्षितोक्तं दूषयति ॥ भा
वीति ॥ तदाशयस्तु तरमाद्वुरिति शेषः ॥ तत्र च पूर्वोक्तस्य केचिदित्यस्यान्वयः ॥ प्रतिपदविधित्वादिति ॥ ननु नियमशास्त्राणां विधिमु
खेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धांतादिट् विधौ वस्वेकाजादित्यत्र वस्वित्युक्तेरिटोपि प्रतिपदविधित्वमिति चेन्न ॥ एतन्मते वस्वेकाजित्यस्या
नुवादकत्वेन विधित्वाभावात् ॥ यस्य च विधित्वं आर्द्धधातुकेत्यस्य न तस्य प्रतिपदविधित्वं ॥ तवाप्येषैव गतिः अन्यथा वस्वेकाजि
त्यस्य वलादित्वानिमित्तकतया तमादायाकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्त्यसंभवात् ॥ बाधकत्व इति ॥ पश्चात्प्राप्तस्यापीति शेषः
॥ ननु इयायेत्यादौ प्रतिपदोक्तेनेणो यणित्यादिनाऽध्यादेर्बाधापत्तिः ॥ किंच शेषाद्विभाषेत्यत्र शेषानुग्रहणाभावे कब्भावे
सावकाशता समासांतानां प्रतिपदविहितत्वात् परत्वात्कपा बाध इति तत्सूत्रस्थभाष्यासंगतिरिति चेन्न ॥ प्रतिपदविधेर्ब
लवत्त्वस्य काचित्कत्वेनादोषात् ॥ यद्वा वस्वेकाजिति सूत्रे बलादेरिति वर्त्तते ॥ तच्च प्रक्रियायां वसोर्वलादित्वाव्यभिचारात् ।
परिनिष्ठितवलादेरित्यर्थकं ॥ तथा च परिनिष्ठितवलादेर्वसोरेवेति नियमेन संप्रसारणेन नश्यमाणवलादेरिट् व्यावर्त्तते ना
न्तदोषः ॥ ततो भ्रमवारणायेति ॥ वस्तुतः समर्थग्रहणं अंतरंगस्यापि संधिकार्यादेः पूर्वमप्रवृत्तिज्ञापनाय तेन समर्थाधिका
रबहिर्भूततद्धितानामकृतसंधेरुत्पत्त्याऽनुकंपितो वायुदत्तो वा युक इत्यादिसिद्धिरिति दिक् ॥ एवं परनित्यांतरंगाणां व
लाबलं निरूप्य क्रमप्राप्तापवादस्य बलवत्त्वं निरूपयति ॥ अंतरंगादिति ॥ भावक इति ॥ इदं चिंत्यं ॥ नपुंसके भावे क्त इत्यस्या
पि अकर्मकेभ्य एव प्रवृत्तेर्णेरध्ययने वृत्तमिति सूत्रे भाष्यकैय्यटयोः स्पष्टमुक्तत्वात् ॥ ननु भ्रांतो देशं इत्यादिप्रयोगात् अजर्यं

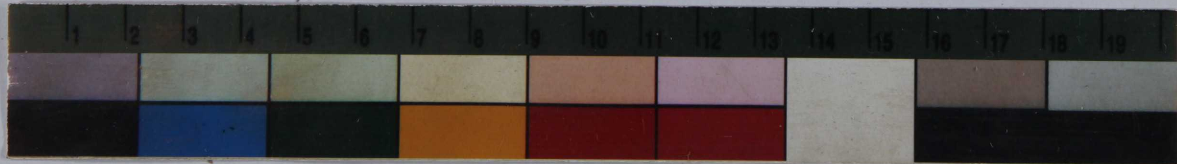
संगतमितिसूत्रस्थभाष्याच्चगत्यर्थेभ्यः सकर्मकेभ्योपि भावे क्तो भवत्येवेति चेत्सत्यं॥ एतस्य आश्लिषगत्या गत्यर्थत्वेपि गत्यर्थपदे
नाग्रहणात्॥ अत एव सुखं प्रासइत्यादौ कर्तरिक्त आदिकर्मणि बोध्य इत्युक्तं नव्यैः॥ अत एव ग्रामं प्रापयति देवदत्तेनेत्येवेति ध्व
नितं नगतीति सूत्रे भाष्ये॥ तस्मादेनेनि करणे तृतीया॥ शास्त्रं च यत्पदार्थ इत्येव सम्यक्॥ विशेषशास्त्रोद्देश्यत्वेनि॥ ननु उत्कृ
त इररारामपवादो न स्यात् इति चेदत्र केचित्॥ किं तु भिन्नधातुविहितप्रत्ययपरकांगावयवत्वविशिष्टोपधेकृत्वस्य सामा
न्यसंभवादिति तत्त्व॥ एवमपि इरराराणां तद्वच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावात् तस्मादेकशास्त्रस्य बाध्यत्वमिदं॥ अनेकेषां बाध्यत्वे
तु तद्प्राप्तियोग्यविषये ऽचारितार्थ्यमेव तंत्रमिति दिक्॥ अत्र पाठद्वयं बाधकत्वे बीजमित्युत्तरं॥ अत एवायादय इत्यारभ्य
समममेवेत्यंतं पाठोत्तरं किं चानेन न्यायेनेत्यादिरेकः॥ वैपरीत्येन चापरः॥ तत्रोत्य एव युक्तः॥ एवमत्रेत्यादिग्रंथानुरोधात्॥
अनवकाशत्वेनेति॥ आनर्थक्येनेत्यर्थः॥ एतत्कथनेति॥ येननाप्राप्तिन्यायकथनेत्यर्थः॥ स्यादयः प्राप्नुवंतीति॥ न च सार्वधा
तुकनिमित्तकस्य नित्यस्यायादेः स्यादिभिर्बाधे वैकल्पिका आयादयो भविष्यंतीति इष्टापादनमेतदिति वाच्यं॥ प्रत्ययः परः प्र
योक्तव्य एवेत्यर्थस्य नपुंसकस्य झलचइति सूत्रस्थभाष्यकैय्यटाभ्यां लाभेन धातुविकरणयोर्मध्ये निवेशासंभवेन स्यादि
षुकृतेषु वैकल्पिकाप्रवृत्तेः॥ गोपाय्यादिस्यादौ तु सार्वधातुकसंभावनाव्यतिरेकग्रहेण पूर्वमेवायादिषु कृतेषु तिङादय इति न कश्चित्
दोषः॥ अनवकाश इति॥ आयादयो वा सार्वधातुके नित्य इति न्यासमुपक्रम्येदं भाष्यं प्रवृत्तं इति न लिङाद्यवकाशः॥ इयं
चोक्तिः लटस्य स्यनसिद्धा तिनः॥ गोपायिष्यति इत्याद्यसिद्धेः॥ शप्स्यादिरिति॥ स्यादिग्रहणं दृष्टान्तार्थं यथा स्यमदिति प्राप्नोति तत्

त्रि॰ पा॰ २५ तथाश्च विन्यर्थः। अत्रेति। अजादेर्द्वितीयस्येत्यत्र। तत्र हि न्युत्तरं प्रथमैकाच्प्रवृत्त्युत्तरं उत्सर्गे सत्यसति वा न विशेष इत्यंशो न रक्तृनोभे
दो॰ किंचित्कर इति भावः। विन्मतोर्लुगिति। परे तु न तिस्त्रिति निषेधाज्ज्ञापकाद्विषयभेदेनापवादेन बाधः॥ किंतु विषयैक्ये एव विष
यत्तु साक्षात्कार्यभागेवेति न नियमः॥ किंतु आगमादेशविधौ षष्ठ्यंतपदोपात्तउद्देश्यः॥ ननु तत्र कथमन्यस्योच्यमानम
न्यस्य बाधकं स्यात् इत्याशंक्य तत्रापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधकत्वस्यापकभाष्येन्यस्येति॥ अस्य साक्षात्कार्यभाज इत्यर्थः
।प्रथमद्वितीयद्विर्वचनयोः पूर्वोत्तरपदरूढ्योः आदिहल्शेषखयशेषयोः सेज्रध्योश्च साक्षात्कार्यिणो भेदेपि धातोरंगस्ये
ति षष्ठ्यंतनिर्दिष्टो विषयो न भिन्नः विकारस्तंत्र न विषयान्यत्वं इति न विन्मतोर्लुक् टिलोपमात्रस्य बाधक इति प्रकृत्यैकाच्सू
त्रस्य भाष्यविरोधः। नापिद्यतेर्दिगिति दित्यादेशे न द्वित्वबाधनं इति भाष्यविरोधः॥ त्रयाणामित्यत्र तु इकारांतत्वनिमित्तकदी
र्घस्य त्रयादेशेन बाधेपि अदंतत्वनिमित्तकस्य नस्याबाधान्न दोषः॥ यद्वात्र सुपि चेति दीर्घः॥ कृष्टायेति निर्देशेन दीर्घविषयेस
न्निपातनपरिभाषाया अप्रवृत्तिः॥ अत एवानेनुगिति सूत्रे तुडिति न्यासे पचमानमित्यत्रानो दीर्घो यत्रिति दीर्घं आपादितः॥ अत
एव चनामिति सूत्रे भाष्ये प्रथमोपस्थितमदंतं विहाय अग्नीनामिंदूनामित्युदाहरणमुपन्यस्तं भाष्ये॥ वस्तुतोनुटः पूर्वमेव त्रयादे
श इति न कश्चिद्दोषः॥ अत एव नप्साभ्यां शरपूर्वा इति सूत्रयोरेकस्मिन्नंगे एकाभ्यासे इत्यादिना विषयैक्यमुपपादितं कैयटेन॥ अत
एव नामीति सूत्रे भाष्ये आमीति न्यासे अग्नीनामित्यादौ नित्यत्वाद्दीर्घवचनाद्भूतपूर्वगत्या नुडित्युक्तं॥ अतो भिस ऐसिति सूत्रे भाष्ये च राम २५
परत्वादेत्त्वमाशंक्य नित्यत्वादैस्भाव इत्युक्तं॥ कृतो भारद्वाजेति सूत्रे च भाष्ये जहर्थेत्यादौ गुणे रपरत्वे चानजंतत्वान्न निषेधो न प्राप्नोती

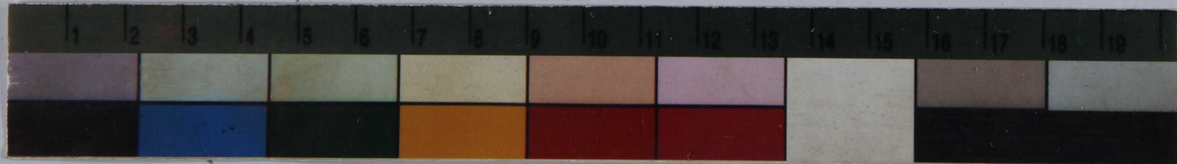
सुकम्॥स्वरितोवेतिसूत्रेचभाष्येकुमार्यैइत्यादौयणुनरमाङ्कः विषयभेदेप्यपवादत्वेचतदसंगतिःस्पष्टैव॥अतएवचत्सावन
डुहइत्यनेनहलङ्याब्भ्यादिलोपस्यत्रेस्त्रयइत्यनेननुटःशाहौध्वसोरित्याभ्यांधिभावस्यऋदुशनइत्यनङाहलङ्याब्भ्यादिलोपस्यह्रस्वस्यगु
णइत्यनेनसंबुद्धिलोपस्यअम्संबुद्धावित्यनेनहलङ्याब्भ्यादिलोपस्यइडुत्यर्नीत्यनेनगुणस्यणौचङीत्यनेनद्वित्वस्यहंतेर्हिंसायांयङि
घ्नीभावेनद्वित्वस्यचनबाधः॥ह्रस्वस्यणावंगविषयः द्वित्वस्यण्यन्तमितिविषयभेदात्॥यङंतस्यद्वित्वंयङिपरतोहंतेर्घ्नीभावइतिविष
यभेदात्॥नचपचमानइत्यत्रमुकाइयादेशस्यबाधोनस्यादितिवाच्यं॥अतइतितपरकरणेनैवतदप्रवृत्तेः॥पचमानइत्यत्रता
स्यनुदात्तेत्इतिस्वरस्तुउपदेशग्रहणात्सुलभः॥अतएवपचावइत्यादौस्वरसिद्धिः॥एतेनातइतितपरकरणान्नेतिनश्चिन्त्यं॥
यदागमाइत्येतल्लभ्यस्यनपरत्वेनाव्यावृत्तेः॥अतएवाडुपदेशात्परत्वप्रयुक्तस्वरसिद्धिरितिलटःशतृइतिसूत्रशेखरोक्तमपा
स्तं॥नन्वेवंगाङ्लिटीत्यनेनद्वित्वस्याज्झनेनिरीदीर्घेणद्वित्वस्यहलइत्यनेनानोलोपस्यनदोरित्यनेत्यदाद्यत्वस्यपथिमथी।
त्यात्वेनइतोत्इतिइत्वस्यचबाधापत्तिः॥त्वदुक्तरीत्याविषयाभेदादितिचेन्न॥आर्धधातुकइत्यस्यविषयसप्तमीत्वेनगा
ङोलिटःपूर्वमेवप्रवृत्तेः॥अज्झनेत्यस्यतुसनिपरतोंगविषयः सन्यङोरित्यस्यतुसन्नन्तमितिविषयभेदात्॥यस्यहलइत्यत्रव
र्णग्रहणेनागसंज्ञानिमित्तस्ययकारस्यलोपविधानात्॥एतत्तदोरितिसुलोपविधानेनात्वस्यसत्त्वाबाध्यत्वकल्पनात्॥सुत्वस्यनपुंस
केसावपिसत्वेनसर्वनामस्थानत्वाव्याप्यत्वात्॥नन्वेवअनडुहःसावामप्रतिषेधः॥नुमोऽनवकाशत्वात्इतिसावेनडुहइतिभा
ष्यवार्तिकविरोधइतिचेत्सत्यम्एतत्तदोरित्यनेनसामान्यतएवसुनिमित्तकविभिन्नविभिन्नस्थानिकादेशयोर्बाध्यबाधक।

त्रि·
ग·
२६

भावाभावज्ञापनेनादोषात् ॥ एवमन्येपि दोषाः परिहरणीयाः ॥ एवंप्रत्ययविधौ पंचम्यंतपदोपात्तो विषयः संज्ञाविधौ प्रथमांतपदो
पात्तः ॥ तद्देकोएवचनत्रोत्सर्गस्यापवादबाध्यत्वं ॥ अतएवसुराजपुरुषायेत्यादौतद्घटकेपदेसुबंतंतदपिभमितिभसंज्ञायाराज
नशब्दस्यपदत्वबाधोनेति प्राहुः ॥ तद्राभवत्येवेति ॥ अतएवक्त्रोः भूङितिसूत्रभाष्येऊठष्टित्वपक्षेऊठिकृतेलोपोव्योर्वलीतिलो
पट्टसुकेएवंगोमानित्यादौ अत्वसंतस्येतिदीर्घेत्रुमसिद्धिः ॥ लोकेपिब्राह्मणाभोज्यंतांमाठरकौंडिन्योपरिवेविषामितिपरिवे
ष्टत्वेनविहितावपितौपरिवेषणोत्तरंभुंजाते ॥ इदंविचार्यते ॥ एतन्न्यायप्रवृत्तौबाधकाबाधितनित्यप्राप्तिस्तत्रआहोस्वित्प्रा
प्तिमात्रमिति ॥ अत्रांत्यपक्षएवयुक्त इतिप्रतीमः ॥ ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांतत्रौनदीयतांतक्रंकौंडिन्यन्यायेनुक्तेपितत्रोचरि
तार्थेनापितक्रदानेनदधिदानस्यबाधदर्शनात् ॥ अतएवाभ्यासस्यासवर्णेदीर्घस्यवार्णादांगमितिपरिभाषाज्ञापकत्वोपपादनाव
सरेयेननाप्राप्तिन्यायेनयणएवायमपवादः ॥ ननुसवर्णेदीर्घस्येत्युक्तेप्यटेन ॥ अन्यथासवर्णेविनदप्राप्तेस्तदसंगतिः ॥ नन्वेवं
ऊदुपधायागोहः इतिसूत्रस्यभाष्यविरोधः ॥ तत्रहिविकृतनिर्देशप्रत्याख्यानायउऊदितिप्रश्लिष्यनिजुगुहतुरित्यादौचरिता
र्थस्यह्रस्वोकारस्यगूहयतीत्यादौपरत्वाद्गुणेनबाधउक्तः ॥ उकारीत्यातुनिजुगूहतुरित्यादावपिगुणस्यप्राप्तिसत्त्वेनउक्तस्याप
वादत्वाद्धिप्रतिषेधासंगतिः ॥ किंचेत्वोत्वाभ्यांगुणवृद्धीविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकासंगतिः ॥ निगीर्णमित्यादावपिगुणप्राप्ति
मात्रसत्त्वेनेत्वोत्वयोर्गुणापवादत्वात् ॥ किंचचिण्वद्भावेउपदेशिवचनंऋकारगुणबलीयस्त्वात् ॥ इतिस्यसिच्सूत्रस्यवार्ति
कासंगतिः ॥ कारिषीष्टेत्यादौउभ्वेतिकित्वेनगुणनिषेधेपिप्राप्तिमात्रसत्त्वेनचिण्वद्भावस्यगुणापवादत्वात् ॥ एवंनलोप

राम·
२६

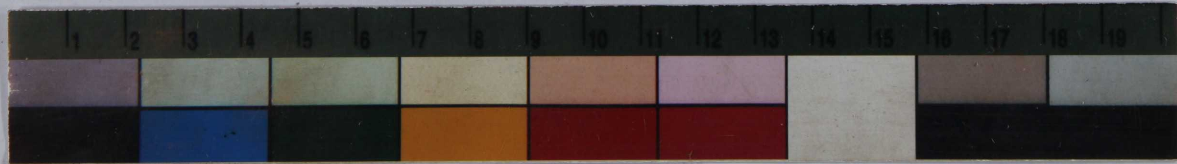
सूत्रेभाष्येसंबुद्धौचरितार्थस्यरुत्वस्य असिद्धत्वान्नलोपमाशंक्यरूपरात्रीतिरुत्वविधानात् ज्ञापकाद्रुत्वविषयेनलोपोनेत्यु
क्तंतदपिविरुद्धंसंबुद्धौनिषिद्धेपिप्राप्तिमात्रस्यसत्वात् इतिचेन्न ॥ स्वसिच्सूत्रेउपदेशग्रहणेनोत्सर्गेनिषेधस्थलेचारितार्थ्य
मात्रेणोत्सर्गेसमबलताज्ञापनात् ॥ एतेननुवस्तुतःसत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिभाष्यसिद्धांतात्रुत्वरत्वेनलोपापवादभूतेए
व ॥ निषेधविषयेपिप्राप्तिमात्रस्यसत्वेनयेननाप्राप्तिन्यायविषयसत्वात् ॥ निषेधेनापितस्यनिषेधइत्यन्यदितिशेखरोक्त
मपास्तं ॥ परेतुउक्तभाष्यवार्तिकादिभ्यःबाधकाबाधितप्राप्तिरेवापवादत्वेतंत्रं ॥ उत्सर्गेनिषेधस्थलेचारितार्थ्यमात्रेणस
मबलत्वमितिनयुक्तं ॥ ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांराज्ञोनदीयतां नक्रंकौण्डि — न्यायेत्यत्रापिउक्तभाष्यादिप्रामाण्येनापवाद
त्वप्रतिपत्ते रित्याहुः ॥ इदंविचार्यते ॥ त्रिपाद्यांतक्रकौण्डिन्यन्यायेनबाध्यबाधकभावोस्तिनवाइति ॥ तत्राद्यएवयु
क्तः ॥ अभियुक्तैःष्वत्वस्यजश्त्वापवादत्वोक्तेः ॥ घत्वरुत्वादीनांढत्वजश्त्वाद्यपवादत्वभाष्यकारादिभिरुक्तेश्च ॥ अतएवरहाभ्या
मितिसूत्रेणनिमित्तत्वेनकार्यित्वबाधःसंगच्छते ॥ अतएवरुत्वेननलोपबाधसिद्धिः ॥ परेतुअसिद्धविषयेनतक्रकौण्डि
न्यन्यायः ॥ असिद्धेनसिद्धस्यबाधासंभवात् ॥ अतएववुग्युटौउवङ्-यणोःसिद्धौवक्तव्यौइत्युक्तं ॥ निरवकाशत्वेतुबाधक
त्वमस्त्येव ॥ वचनप्रामाण्यात् ॥ अतएवपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेभाष्येयद्येवंदोग्धादोग्धुंघत्वस्यासिद्धत्वाद्ढत्वंप्राप्नोति ॥ का
ष्ठतट्संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपःप्राप्नोति ॥ अपवादोवचनप्रामाण्यात् ॥ अनवकाश° वेनोविधिनोव
चनप्रामाण्याद्भविष्यतीत्युक्तं ॥ तथानलोपःप्रातिपदिकेतिसूत्रेभाष्येअनवकाशोरुर्नलोपंबाधिष्यते ॥ सावकाशो

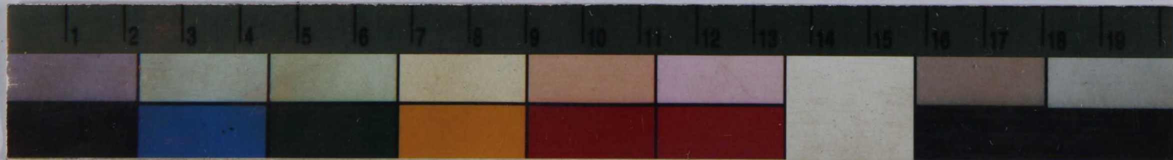
रुः कोवकाशः अनंत्यइत्याशुक्तमुपपद्यते॥ अत एव रथीनर इत्यत्र ईत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपे पश्चाद्दीर्घ इति नद्मीत्वं अन्यथा न
लोपं बाधित्वा नकारस्येत्वं स्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घाप्राप्तौ न तत्सिद्धिः॥ एवमस्मण्वं तइत्यत्र नलोपसिद्धिः॥ त्वदुक्त्यानु अनोनुडि
त्यनेन लोपस्य बाधापत्तिः॥ एतेन जस्त्वमिति प्रतीकमुपादाय बाधित्वेति शेषइति न व्योक्तमपास्तं॥ प्रकृतिवरा प्रकृतिचर इति
न्यायेन रत्वमुडित्यादौ जस्त्वं बाधित्वा षकारस्यैवापत्तेश्च॥ पदमित्यादौ कुत्वमप्यत एव॥ त्वदुक्त्या तु तत्सिद्धिः॥ निमित्तत्वेन
कार्यित्वबाधस्तु प्रकरणे एव प्रकरणस्यासिद्धत्वात्॥ नेमोरन्दौ कार्यिणोरिति भाष्यप्रामाण्यादिति॥ न वाप्येषैव गतिः॥ अन्यथा धात्व
शः मद्रहृद इत्यत्र रेफस्य द्वित्वापत्तिः॥ अचः परत्वाभावेन निमित्तत्वानापत्त्या कार्यित्वस्य निरपवादत्वात् प्राहुः॥ शैषिकोणिति॥
ननु वृद्धाच्छः स्यादिति चेन्न॥ लक्षणभूतेन शेष इत्यनेन निमित्तेनार्थे णविधानेपि तदधिकारस्य सूत्रे स्त्वरधिकारे विशिष्यनि
र्दिष्टार्थे एव प्रत्ययविधानात्॥ यद्युदाहरणमिति॥ एतदुदाहरणं त्वचिरत्नत इति॥ तत्र ह्युत्सर्गे कृते ऋकाराभावेनास्याप्रवृत्तिः
॥यद्युदाहरणमिति॥ एतदुदाहरणं त्वैत्यधसूहसु॥ अत्र हि पररूपे कृते स्याप्रवृत्तेः॥ उक्तन्यायेति॥ पूर्वोपस्थितबाधेन नैरा
कांस्यमिति उक्तन्यायेनार्थः॥ ङीपो विध्यभावायेति॥ ननु ज्ञापितेपि नचारितार्थ्यं॥ बहुव्रीहेरूधस इत्येव सिद्धेः पुनर्विधि वैय
र्थ्यापातेन ङीष एव विधिसिद्धेरिति चेन्न॥ नियमार्थं स्यादित्याशयात्॥ तथाहि॥ परिच्छेदकार्थकादेश्चेत्संख्यादेरेव॥ असत्त्वा
र्थकादेश्चेद्द्रव्यादेरेव॥ तेन भूयादेरग्रे वणादेश्च नेति॥ अग्रे वणशब्दोऽधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽसत्त्वार्थकः॥ नद्वैयर्थ्याप
त्तिरिति॥ ननु जहतीत्यादौ स्वसमप्राप्तिकानादेशबाधनेनादादेशश्चरितार्थ इति चेन्न॥ अत्राप्यभ्यस्तसंज्ञासमकालमेवाना

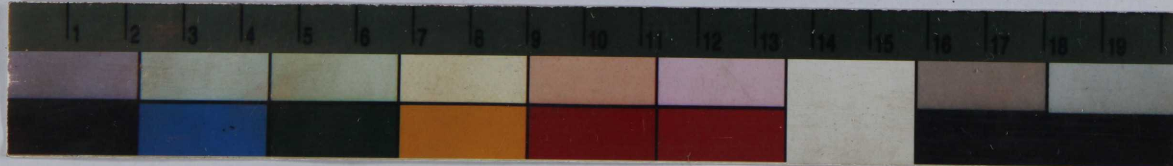
देशप्राप्तेः॥ नन्वभ्यस्तसंज्ञाधातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाल एव तथा चोत्सर्गापवादयोः समकालमेवात्र प्राप्तिरिति चेन्न॥ तथाप्याप्यायन्तादिषु उपदे
शिवद्वचनसंज्ञानादेशविषयकत्वस्याप्यंगीकारेणांगसंज्ञातः पूर्वमेवानादेशः अदादेशस्तु अंगसंज्ञोत्तरमिति न समकालता अदादेशे
प तु नोदेशिवद्भावः॥ तत्राभ्यस्तानामादिरित्यस्य प्रवृत्त्या फलाभावात् दधतीत्याद्यनुरोधाच्च। अयं न्यायो नोपजीव्यविषये॥ इदितो नुमिति
सूत्रे कुंडेत्यादौ नुमोंगसंज्ञासापेक्षत्वेन तदर्थैक्तिनापादनस्य भाष्ये कृतत्वात्॥ नन्वेवं कुंभकार इत्यादौ षष्ठ्यंतेन समास इति सिद्धा
न्तासंगतिः॥ उपपदसंज्ञाया विभक्तिसापेक्षत्वादिति चेन्न॥ कर्मण्यणित्यादीनां उपपदे बुद्धिस्थ एवाणादेर्विधानमिति तत्रैव शब्देन्दु
शेखरे समाधानस्य करणात्॥ नन्वेवं ऋदुपधेभ्य इति वार्त्तिकासंगतिः॥ अनेनैव न्यायेन गुणाप्रवृत्तिसंभवादिति चेन्न। तस्य कित्त्व
रणे प्रयोजनान्तराभावः॥ इह तु संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वाद्दुर्बलेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो दुर्बलत्वाद्विधिना सहनस्पर्ध
त इत्यसंयोगादिति सूत्रे कैयटेनैव समाधानस्य करणात्॥ यत्तु तिङन्तप्रकरणे नव्यैः कृतं विचृति गृण्हातीत्यादावातिदेशिकङि
त्वस्य संप्रसारणेन कृतार्थत्वात् तदनन्तरं प्राप्तगुणेन त्वदुक्तरीत्याऽतिदेशप्राप्तगुणनिषेधबाधापत्तिरिति तन्न॥ कैयटाशयानवबो
धात्॥ तथा हि असंयोगादिति व्यपदेशातिदेश इत्यभिप्रेत्य हि ऋदुपधेभ्य इति वार्त्तिकं प्रवृत्तम्॥ अन्यथा विभिदतुरित्यादाविदु
दुपधेऽपि पूर्वविप्रतिषेधस्यावश्यकतया ऋदुपधेभ्य इत्युक्तिवैयर्थ्यं ऋदुपधे कित्त्वमनित्यं गुणे कृते संयोगोपधत्वादिदुपधे तु त
न्नित्यं गुणे कृतेऽपि कित्त्वप्रवृत्तिरिति हि तदाशयः॥ कार्यातिदेशे चेदिदुपधेऽपि गुणे कृते कार्याभावेनातिदेशाप्रवृत्तेः॥ कित्त्वस्यान
नित्यत्वमिति सर्वत्र साम्यमेव॥ तथा च संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वादिति न दुर्बलत्वे हेतुः किं तु वसस्य कित्त्वाद्वैषम्यं॥ दुर्बलत्वं तत्त्व

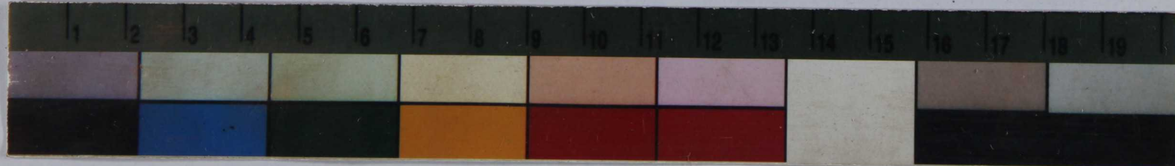
तिदेशस्यानित्यत्वेनगुणस्यपरत्वात्॥विचतीत्यादौतुङित्वस्यनित्यत्वेनगुणापेक्षयाप्राबल्यत्वमेवातोनातिदेशस्यदुर्बलत्वमिति।
परेतुयत्रोत्सर्गेणापवादनिमित्तविनाशस्तत्रनायंन्यायः॥दधतीत्यादौतुकार्यनाशेननिमित्तनाशः॥मृकुतेचगुणेननिषेधनिमि
त्तकित्वस्यविनाशान्नायंन्यायः॥गुणेनकित्वनिमित्तासंयोगविघटनात्।अतएवपुंयोगादितिसूत्रेभाष्येगतिकारकोपपदानामि
त्यस्यव्याप्तीतिप्रयोजनमुक्तंटापास्तापवादङीषुनिमित्तादंतत्वविघटनेनैतन्न्यायाप्रवृत्तेः॥अतएवगविष्ठिरइत्यत्रगवीतिवच
नादेवालुगित्युक्तमभियुक्तैः॥लुकावादेशाप्रवर्त्तनेनालुङ्ङिमित्तहलन्तत्वविघटनात्॥तेनधनक्रीतेतिसिद्धं॥सुबंतेनसमासे
प्यनेनन्यायेनटापोऽप्रवृत्तौङीषितद्धसिद्धमितिप्राहुः॥केचित्तुएतन्न्यायबीजमचरितार्थत्वंनिषेधशास्त्रत्वंचसतेनापवादोयद्य
न्यत्रचरितार्थस्तर्हि तेनरंगेणबाध्यतइत्यपास्तमित्याहुः॥अतएवेति॥अनयोर्न्याययोर्विभिन्नाधिकारिकत्वेपिफलतोभेदाभावादि
त्यर्थः॥अभ्यस्तसंज्ञासूत्रस्थकैयटोक्तरीत्यातुतयोर्विभिन्नफलकत्वाद्विभिन्नार्थकत्वाच्चनकदाचित्तावदित्यादिनास्वीकरणा
संगतिः॥अस्त्रराननुगुणमिति॥यथाऽपवादविषयसिद्धिस्तथोत्सर्गोभिनिविशतेइत्येववक्तव्यंस्यात्नतुनतइत्यादि॥तथो
क्त्याहि पूर्वमुत्सर्गोप्रवृत्तिर्गम्यतइतिभावः॥पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकमिति॥अतएवस्वापीत्यादौपूर्वंदीर्घेनुमसिद्धिः॥क्वचिदित्युक्तेरि
यायेत्यादौप्रतिपदोक्तस्यापिगुणादेरभावः॥हेरमेति॥अनड्वान्पंथागोमानित्याद्यनुरोधेनतत्रकौंडिन्यन्यायस्यहल्ङ्यादिलोपप्र
वृत्तिर्नेतिभावः॥वार्णादांगंबलीयइतितुनविभिन्नस्थानिकत्वात्॥नापिविप्रतिषेधःचरितार्थयोरेवतदंगीकारात्॥नचसेत्वेहल्
ङ्यादिलोपस्याप्राप्त्यासमासांतैःकपइवबाधएवात्रतथाचनबाधप्रयोजकमितिपूर्वग्रंथासंगतिरितिचेन्न॥लोपरूपकार्येण

वात्र संप्रधारणाया अभिप्रेतत्वेन तस्यात्र न बाध इति तात्पर्यात्॥ न बाधं तदिति॥ यथा च सर्वेषां समावेशस्तथा क्रमेणाभ्यासकार्या
णि कर्त्तव्यानीत्यर्थः॥ अत्र च विकारपदेन लोपोपि॥ अकिद्ग्रहणमिति॥ ओहाङ् कृत्वा गेइत्यस्य व्यावृत्त्यर्थं तु न विद्यते किद्यस्मिन् इ
ति बहुव्रीह्याश्रयणात्॥ अनजंतत्वादिति॥ अनवकाशेन बाधे पुनरुत्सर्गप्रवृत्तेरेवमुक्तं॥ नन्वनुस्वारस्यैवानेन विधानात्तस्या
श्रुपाठात्कथमनजंतत्वमिति चेन्न॥ यंयम्यते इत्ययं जनीत्यादौ गुणजत्वादिवारणाय तु स्वविधिसामर्थ्येन स्वनिवर्त्तकादेशेऽनु
स्वारस्यानाश्रुत्तरसमाम्नायिकत्वकल्पनात्॥ अट्कुप्वाङिति सूत्रे नुम्ग्रहणं पाठानित्यत्वज्ञापकमिति तु न युक्तं॥ तस्य तत्र भाष्यकृ
ता प्रत्याख्यानात्॥ अत्र च विकार इति आगमस्याप्युपलक्षणं॥ अतो नुको विकारत्वाभावेपि न क्षतिः॥ यद्वा बाध्यबाधकयोरन्यत
रस्य विकारत्वमात्रेणैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः॥ ननु ज्ञापितेपि न चारितार्थ्यं तु किं कि नो भ्यासस्यानजंतत्वादिति चेन्न॥ कित्त्वभाविनो
त्वग्रहणेनादोषात्॥ भाष्ये तु चेक्रियतेरित्यादौ गुणाद्यर्थमभ्यासकार्येषु वैयधिकरण्येनान्वयमाश्रित्य ज्ञापकत्वं वर्णितं तत्र स्व
स्मिन् चारितार्थ्यमकष्टसाध्यमेव॥ अस्यां च प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽभ्यासपदोच्चारणेन विहितकार्यस्यैव ग्रहणं तु कुत्र च न तथा
तथान्वयस्यापीदमेव गमकं॥ नन्वेवं विव्यथे इत्यादौ उत्सर्गापवादाभावात् पूर्वं हलादिःशेषे वस्य संप्रसारणं स्यात्॥ उभयेषां
ग्रहणसामर्थ्येन वच्यादीनां ग्रहादीनां संप्रसारणस्य हलादिःशेषापवादत्वेप्यस्य तथात्वमानाभावात्॥ किंच अभ्यासविकारे इ
त्यस्योभयेषां ग्रहणसामर्थ्येन बाधे उभयेषां ग्रहणेन संप्रसारणे हलादिःशेषानापत्तिरिति चेन्न॥ अनया परिभाषया बाधक
प्रवृत्तेर्बाध्यप्रवृत्तिविघटिकाया एवाभावो बोध्यते न त्वपवादादीनामपि उत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिर्बोध्यते॥ तथा च मीमांसन

इत्यादौ दीर्घे कृते इत्वाप्रवृत्त्या बाध्येत्वस्य पूर्वं प्रवृत्ताव पिविव्यथ इत्यादौ संप्रसारणप्रवृत्तेरुत्सर्गप्रवृत्त्य विघटकत्वया तस्याप
वादत्वेन पूर्वं प्रवृत्तिमात्र स्वीकारे बाधकाभावः ॥ एवमुभयेषाग्रहणेन पुनर्विधानेनापवादत्वात् संप्रसारणस्य पूर्वं प्रवृत्तावप्य
नयाबाधकत्वाभावबोधनाद्धलादिःशेषः सुलभः ॥ ननूकरीत्येव विव्याधेत्यादिसिद्धौ उभयेषांग्रहणवैयर्थ्यमिति चेन्न ॥ निर्ह्येवि
व्याधेत्यादौ बाधकसंप्रसारणप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यहलादिःशेषाप्रवृत्त्या पूर्वं हलादिःशेषापत्त्या तद्वारणार्थत्वात् ॥ नन्वेवमपवेविद्यत इ
त्यादौ हलादिःशेषात्पूर्वं वेटस्यात्वापत्तिरिति चेन्न ॥ अन्त्वेद्ध्रस्वात्परत्वाद्धलादिः शेषे वाणादागमित्यस्यानित्यत्वात् ह्रस्वात्पूर्वमयादेशे पु
नर्हलादिःशेषे रूपसिद्धिः ॥ यद्वात्वलोपे ह्रस्वे यणि पुनर्हलादिःशेषे रूपसिद्धिः ॥ नन्वेवं गुणो यङ्‌लुकोरित्यत्रैकूप रिभाषाप्रवृत्त्या
डोढौक्यत इत्यादौ पूर्वं ह्रस्वे गुणस्य चरितार्थत्वेन लोलूयते नोनूयत इत्यादौ परत्वाद्गुणे ह्रस्वापत्तिः ॥ मम तूत्सर्गस्य प्रथमप्रवृत्तिक
ल्पनस्यैव परिभाषार्थत्वेनादोषादिति चेन्न ॥ धर्मिग्राहकमानेन बाधकप्रवृत्तिवैफल्या असंपादिका या एव बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बा
ध्यप्रवृत्तेरनया कल्पनेनादोषात् ॥ प्रकृते च गुणोत्तरं ह्रस्वेन तत्र तत्प्रवृत्तिवैफल्यस्य स्पष्टमेवेति न तत्र भिया बाध्यह्रस्वस्यैव पूर्वं प्रवृत्तिः
॥ बाध्यस्य बाधकात्पूर्वं प्रवृत्तौ तु अबीभवदित्यादौ सर्वं बाध्यस्य प्रथमं प्रवृत्तौ पश्चाद्धेन नाप्राप्तिन्यायेनोः पुयण इत्येन तद्बाध्यस्य
दीर्घो लघोरित्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् ओः पुयणिति इत्वे लक्ष्यैलक्षणस्येति न्यायेन दीर्घाप्रवृत्तौ न तत्सिद्धिः ॥ पिपविषत इत्यादौ दीर्घा
प्राप्तौ धीत्यस्य चरितार्थे पिवर्गप्रत्याहारग्रहो निरवकाश एव ॥ न च विभावयिषतीत्यत्रैत्वस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यं ॥ एवमपि वि
व्यथ इत्यत्र उकरीत्यादोषापत्तेर्मम तु ह्रस्वात्पूर्वं प्राप्तो पुयणित्यस्या लीलवदित्यादौ दीर्घाप्राप्त्या चरितार्थस्यारीरवदित्यादौ पर

त्वाद्दीर्घेणबाधितस्यदीर्घोत्तरंप्रवृत्तेर्बाधकदीर्घप्रवृत्तिवैफल्यसंपादकत्वेनपूर्वमेवेत्वेपश्चाद्दीर्घरूपसिद्धिः॥यत्रबाध्यस्यबाध
कात्पूर्वंपश्चाच्चसफलबाधकप्रवृत्तिविघटिकाप्रवृत्तिस्तत्रसर्वथाबाध्यस्यप्रवृत्तिरेव॥यथाऽतएवेतिसूत्रेभाष्येपापच्यतेइत्यादिदीर्घे
णबाधितयोरेत्वाभ्याससलोपयोःपश्चात्प्रवृत्तिरित्युक्तं॥तथाचायंनिष्कर्षः॥यत्रबाधकप्रवृत्त्युत्तरंसर्वथाबाध्याप्रवृत्तिसंभवः॥तत्र
बाध्यंप्रथमंप्रवर्त्ततां पश्चाद्बाधकं॥यत्रापिसफलबाधकप्रवृत्तिविघटिकापश्चात्बाध्यस्यप्रवृत्तिः॥तत्रापिपूर्वंबाध्यंप्रवर्त्तते॥
यत्रतुपूर्वंपश्चाच्चबाध्यस्यप्रवृत्तिः॥सफलबाधकप्रवृत्तिविघटिकातत्रनैवबाध्यंप्रवर्त्तते॥इतरत्रतुबाधकस्यैवपूर्वंप्रवृत्तिः॥
पश्चाद्बाध्यस्येति॥केचित्तुसर्वत्रबाध्यप्रवृत्त्युत्तरंबाधकप्रवृत्तिरेतत्परिभाषार्थः॥उभयेषांग्रहणेनचसामान्यतएवलोपात्संप्र
सारणस्यबलीयस्त्वमितिविव्यधुरित्यादौनदोषः॥पिपविषतेइत्यादौविभावयिषतीत्यादौचचारितार्थेनदीर्घेसत्वबाधकत्वेदी
र्घसिद्धिः॥मीमांसतेइत्यादावचरितार्थ्यमात्राद्दीर्घेसत्वबाधकत्वादित्वेदीर्घसिद्धिः॥एवंहिअबवेष्टदित्यपिसिद्धं॥अददरदित्या
दौचेत्वदीर्घयोरत्वेरूपसिद्धिरित्याहुः॥तन्नेतिइदमयुक्तं॥यत्रबाध्यप्रवृत्त्युत्तरंबाधकप्रवृत्तिस्तत्रैवेषेतिकेयटाशयस्यसुव
चत्वात्॥नचदीर्घेकृतेनपरकरणात्नुकोप्राप्तोधर्मिग्राहकमानविरोधः तथासतिनुग्विधानवैयर्थ्यापत्यातत्रान्यतपरत्वस्य
बाभाम्यतइत्यादौभूतपूर्वदीर्घएवनुकव्यावृत्त्यर्थत्वात्॥रुग्रिकौर्दीर्घव्यावृत्त्याकितइत्यस्यचारितार्थ्याच्च॥अजनाभ्यासदीर्घइ
तिवदतस्तवाप्येषैवगतिः॥पूर्वदीर्घेनुग्विधिवैयर्थ्यापत्तेःकृतेनुक्यनंजनत्वाद्दीर्घाप्राप्तेरकितग्रहणस्यनुकिदीर्घव्यावृत्त्यर्थत्वा
संभवात्॥लोपस्याभ्यासैकदेशविकारत्वाभावात्नदोषः॥धर्मिग्राहकमानेनैकदेशविकारेएवतत्प्रवृत्तेः॥अभ्यासलोपेतथात्वे

स्य

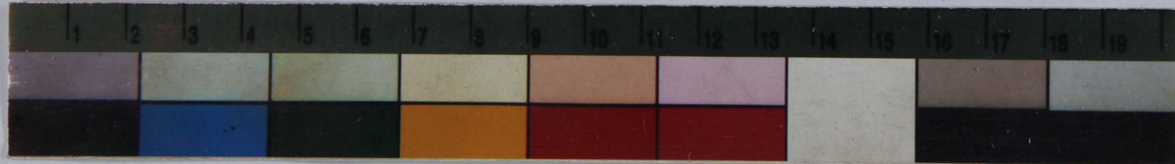

त्रि· गा· ३०

पिसत्वस्याभ्यासविकारत्वाभावात्॥ तस्य दीर्घेण बाधेनत्सन्नियोगविशिष्टाभ्यासलोपस्यापि अप्रवृत्तिरित्यपि भाष्याशयउन्नेयः
॥ सर्वथेदंभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति नव्योक्तं नादर्तव्यमिति दिक्॥ एकाज्भ्य इति॥ अनेकाचकेऽस्त्यकइत्यादौ तुण्वुलित्लितीति प्रत्य
यात्पूर्वमुदात्तेतुनिनित्वादाद्युदात्तमिति स्वरे विशेष इति भावः॥ पुत्रनिषेधेनेति॥ अन्यथानमिकंपीति रेणैव पुत्र बाधसिद्धेस्त
द्वैयर्थ्यं॥७१॥ हसितमिति॥ नपुंसके भावे क्तः ल्युट् चेति क्तल्युटौ घञोपवादौ नपुंसक इति विशेषोक्तेः॥ लिङ्लोटाविति॥ इ
च्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यस्य समानकर्तृकेषु तुमुन् इत्यस्यापवादः॥ अत्र लिङ्ङिति लिङ्भवत्येव॥ लिङ्चेति नियमात् लोडपि
वारयितुं शक्यः॥ ननु तुमुन् भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्लोटाविति कथं बाध्यबाधकभावः॥ मैवम्॥ भावेपि लिङ्लोटोर्विधानात्
कृत्यतज्ग्रहणमिति॥ ननु कथमेतत्॥ अर्हेर्थे विधानार्थं तयोरुपादानमावश्यकत्वात् इति चेन्न॥ कर्तरि कृदित्यादीनां कर्त्रा
द्यर्थासत्त्वेपि एवं कृतं ननु दसत्वेइत्यत्रैव तात्पर्येणार्हाद्यर्थस्याधिकोपि कर्तृरूपार्थस्य तत्र सत्वात् ततः सिद्धेः॥ ध्वनितं चेदं वा सरूपोस्त्रि
याइत्यत्र भाष्यकैयटयोः॥ श्वः पक्तेति॥ ननु अनद्यतने इति सूत्रे भाष्ये अनद्यतन इति योगं विभज्य सदित्यनुवृत्त्यानद्यतने लृ
टः सद्विधानेनानद्यतने भविष्यति लृटमनुमायश्वः सोमेन यक्ष्यमाणः अनद्यतने भविष्यति इत्यादयः प्रयोगाः साधिताः॥ ए
वमेव भविष्यत्युपसंख्यानानां गम्यादीनां श्वो ग्रामं गमीत्यादावपि साधुता भविष्यति गम्यादय इत्यत्र भाष्यवार्तिककृद्भ्यामुक्ता॥ राम· ३०
तथा चात्र लुङि ष्ठ एवेति॥ योगविभागसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्॥ प्रमितेष्वेव तेन लृङनुमानात्॥ अत एव तत्र भाष्यकृता श्वोग्नीना
धास्यमानेनेत्यादयः प्रयोगाव्यत्ययेन साधिता इति दिक्॥७३॥ नस्यादिति॥ समासाश्रितोत्तरपदे न विशेषणादिति भावः॥ ननु क
वैत्र

सि नारशब्दस्येति॥पुँस्त्रियाःस्त्रियाःपुंसोवाआरोपेणतयोःसामानाधिकरण्यमनभिधानादितियुवाखलतीतिसूत्रेशब्दरत्नेस्पष्टं॥नन्वेँमिति॥ व
ननुसामान्यरूपेणविशेषरूपेणवेत्युक्तत्वात् बहुव्रीहित्वस्यरूपातिदेशेनसुलभोयंधर्मइतिकथंशंकोत्थितिरितिचेन्न॥विशेषरूपेणेत्यस्या
नुपूर्वीविशेषरूपेणेत्यर्थभ्रमेणनामुत्थाप्यप्रातिपदिकत्वव्याप्त्यर्थपरत्वेनसमाधानात्॥विभक्तावितिविषयसप्तमीयं॥तेननगौ
श्वन्नितिविहितविभक्तिस्वरेपिप्रवर्तते॥नांतरीयकतयेति॥अंतरशब्दोगहादिषुपठ्यतेसचविनार्थेवर्तते॥अंतरेभवंअंतरीयंतत
त्रनञ्समासेकृतेपृषोदरादित्वात्भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् वानलोपाभावः॥नत्रस्वार्थेकन्इतिभावेइतिसूत्रेकैयटः॥न
नुव्याघ्रीकच्छपीति॥इदमुपलक्षणं॥माषान्वपत्याभीक्ष्ण्यइतिणिनौकृतेसुवंतेनसमासःस्यात् तदासमासांतईकारइतिणत्वंनस्या
त् माषवापिणइत्यादावेवतुस्यात् गर्गभगिनीत्यादौणत्ववारणायसमासरूपप्रातिपदिकांत्यनस्यैवणत्वविधानात्॥एवंसाकू
टिनमित्यत्राभिविधाविति इनुणितनोविभक्तिश्चप्राप्नोति अणिनुणइत्यणचतत्रस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वादणस्यात्॥ततश्चकूटि
नित्यस्यैवांगत्वादादिवृद्धिःस्यात्॥प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेऽतरंगत्वात् पूर्वंसमासः॥अणप्रत्ययोहिप्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वा
त्॥वहिरंगःतत्रहिसंकूटिन्नितिसमासात्समासप्रातिपदिकादण्प्रत्ययसनीष्टभवति॥अतएवेति॥कारकांशेबहुलग्रहणास्ति
द्धत्वंकिंतुएकदेशानुमत्यैवसिद्धत्वादित्यर्थः॥तदुभयप्रत्याख्यानमिति॥परेतुअत्रकारकग्रहणंकर्तृकरणइत्यनेनसूत्रविहित
समासमात्रविषयकं॥कारकांशेबहुलग्रहणमूलकत्वादस्यास्तदंशेवाचनिकत्वेचानयैवकाष्ठैःपचतितरामित्यस्यसाधुत्वोक्तक
र्तृकरणइत्यत्रकृद्ग्रहणस्यचवैयर्थ्यं॥ग्रामशब्दस्यगमिन्शब्देनसमासेस्त्रियांग्रामगमिनीत्यत्रणत्वापत्तेश्च॥अतएवसंब

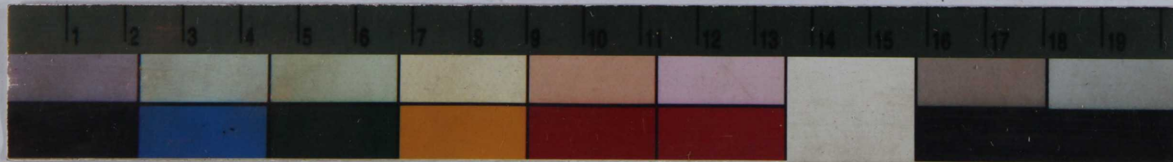

दूषितैः ५॥

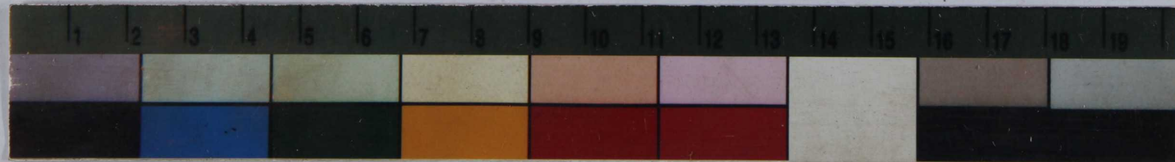
त्रि· धसामान्यषष्ठ्यंतस्य देवदत्तस्येत्यस्य स्त्रीलिंगमाषवापिन् शब्देन समासे देवदत्तमाषवापिनीत्यत्र प्रातिपदिकांतेति णत्वं न॥ त्व
गा· ङीन्यातुक्तत्ग्रहणपरिभाषया वापिन् शब्दस्य कृदंतत्वान्ङीबुत्पत्तेः पूर्वं षष्ठीति समासे समासरूपप्रातिपदिकांतत्वान्नस्य णत्वापत्तिः
३९ उपपदमतिङिति सूत्रस्थं भाष्यं तु तत्रैव प्रतिकूलं॥ द्वयोः समकालिकत्वमभिप्रेत्य वार्तिककृता षष्ठीसमासात् उपपदसमासो विप्रति
षेधेनेति वार्तिकेन विप्रतिषेध उपन्यस्तः॥ तदुत्तरं च न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इति वार्तिकेन च दर्शितः॥ इदं च खंडन
वार्तिकं भाष्यकृता द्वेधा व्याख्यातं॥ तत्र चाद्यं व्याख्यानं न वायो विप्रतिषेधे न किं कारणं षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासो भविष्य
ति॥ गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासवचनादिति॥ अंतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोग इति तद्भावं कैय्यट आ
ह॥ द्वितीयं व्याख्यानं॥ अथ वा विभाषा षष्ठीसमासः॥ यदा न षष्ठीसमासः॥ तदोपपदसमासो भविष्यति प्रयोजनाभावाद्विप्रति
षेधो न पठितव्य इति तदाशयं कैयट आह॥ तथा च न वेत्यादि खंडनवार्तिकस्यैवायुक्तत्वात्फलाभावाच्च विप्रतिषेधो न पठितव्य इ
त्यर्थद्वयमुक्तं भवति॥ तह्यत्रांतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगस्य प्रथममुक्तस्य प्रत्याख्यानगंधोपि प्रतीयत इत्याहुः॥ विशेष्या
न्व- यित्वमिति पाठः॥ प्राय इति॥ सुकपालो घटश्चित्ररूपवान् लंबकर्णो दृढकुक्षिरित्यादिव्याप्तत्तये इदं॥ तत्रहीति॥ द्वैकुलि
जिक इति दीक्षितोक्तं तु अयुक्तमेवेति भावः॥ परमदृषदिति पाठः॥ सुदृषदिति पाठस्त्वयुक्तः तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवेष्टत्वे
न समासांतोदात्तत्वस्य दुर्लभत्वात्॥ चङ्यपि इति॥ ननु ऋदृशिभ्यां चङ्ङुर्लभ इति चेन्न॥ ऋदृशोत्पनो ऽङीत्यनुवर्तमाने ष्वय राम·
ते र इति चङ्यपि स्यात्॥ न्यायमूलेति॥ ङितिह्रस्वश्चेत्यत्र वाचिह्रस्वश्चेत्येव सिद्धे वामीति व्यर्थं सदस्यां ज्ञापकं इति केचित्॥ ननु म ३९

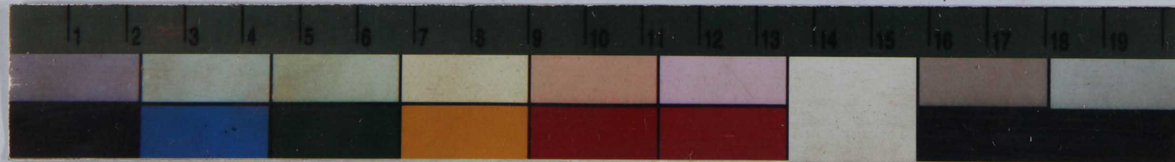
निश्चो भाचेति विग्रहे द्वंद्वे घीति पूर्वनिपातनापत्तिः ॥ नलोपः सुपिति सूत्रस्थभाष्यरीत्या पूर्वप्रयोगे यस्य घित्वंभावि तस्य पूर्वनिपातइ
त्यर्थेनात्र पूर्वप्रयोगे नदीत्वेन घित्वाभावात् ॥ अंगाधिकाराभावे न प्रत्ययस्य निमित्तत्वालाभात् ॥ एवमर्थस्य फलं द्युलिहाविति
यथा न्यासे तु वामीत्येतत्साहचर्येण ङित्प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति ॥ न चित्रे ङादौ मत्यादीनां नदीत्वमिति चेत्सत्यम् ॥ एवमपि वामि
ह्रस्वद्विति न्यासेन सिद्धे वामीति सूत्रस्योक्तपरिभाषाज्ञापकत्वात् ॥ न चैवं ज्ञापितेपि नस्त्वस्मिंश्चारितार्थ्ये ङिद्वचनेष्वामि अदा
नदीत्वापजीव्यविधानेन सूत्रारंभसामर्थ्येनास्मिन्तदनाश्रयणमिति वाच्यम् ॥ अस्यापि यदागमन्यायेन सन्निपातविघा
ताभाव संपादनात् ॥ स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ॥ किंच स्वरतीति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया नद्यंताद्धिहितस्येत्यर्थेन
यणुत्तरमाट्प्रवृत्त्या यणैव नदीत्वविनाशेनाटिनैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः ॥ तस्माद्वामीत्यस्य ज्ञापकत्वं सुस्थिरं ॥ कृतितुक्ग्रहण
दिति ॥ परंपरया बहिरंगत्वस्यानाश्रयणाच्चिंत्यमेतत् ॥ यथा कथंचिदिति ॥ नाजानंतर्य इति परिभाषायैतदप्रवृत्तेरेवमुक्तिः यद्वा
पूर्वं किं चेत्यादिना तुग्विधौ बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्युक्तेरेवमुक्तं ॥ केचिदिति ॥ न्यायमूलत्वेनारभ्येतदं तत्केषांचित् ग्रंथो वा
च्यः ॥ अजंतनपुंसकशेषस्वरात् ॥ परे तु कृन्मेजंत सूत्रे भाष्ये आधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञावारणाय यानिकारोकार प्रकृति
रिति प्रवृत्तेर्वार्तिकं सन्निपातपरिभाषया प्रत्याख्यायकः पुनरत्र विशेषः ॥ एषा परिभाषा क्रियेत अनन्यप्रकृतिर्वोच्येत
त्यविशेषमाशंक्यावश्यमेषा परिभाषा क्रियेत बहुन्येन तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं ॥ न्यायसिद्धत्वेऽवश्यकर्तव्य
त्युक्तिश्चासंगता । किंच न्यायसिद्धत्वे विशेषणविशेष्यभावे प्येतत् प्रवृत्त्यापत्तौ नप्रत्ययः ॥ पूर्वपरसन्निपातनिमित्तक

त्रि॰ इति भाष्यासंगतिः ॥ अस्यैकदेशयुक्तित्वकल्पनं तु विरोधिभाष्यांतरादर्शनात् बाधकाभावाच्चायुक्तं ॥ नच वर्णाश्रय इति वार्ति
गा॰ कं प्रत्ययः साक्षादेव निमित्तं नेति व्याख्याय न प्रत्यय इत्यादिनोक्तव्याख्यां दूषयित्वांगसंज्ञाद्वारेण प्रत्ययो न निमित्तं स्यादित्यभिप्रा
३२ येणांगसंज्ञा न ह्यनिमित्तं स्यादिति प्रकारांतरेण भाष्यकृता नतत्व्याख्यातं ॥ तत्र शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावपि तस्या लोपनिमि
त्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यं बाधकमिति वाच्यम् ॥ तद्वैयर्थ्येनाग्रिमस्यांगसंज्ञेत्यादेस्तथात्वेपि न प्रत्यय इत्य
स्यैकदेशयुक्तित्वे बीजाभावात् ॥ वस्तुतोंगसंज्ञेत्यपि नैकदेशयुक्तिः ॥ अंगसंज्ञाविधौ यस्मादित्युपात्तं तत्त्वप्रत्ययविधौ तदंतविधि।
येन रूपेण उपात्तस्तेन रूपेण परामर्शकं ॥ अत एव भुनक्तीत्यादौ न दीर्घः ॥ तथा च दाक्षिरित्यादौ अदंतप्रकृतेः प्रत्यय
स्य चानंतर्ये अंगसंज्ञानिमित्तं तत्त्वं लोपे नश्यति ॥ विशिष्टप्रकृतेरानंतर्यनाशात् ॥ शैव इत्यादौ विशिष्टप्रकृतेरानंतर्ये ना
गसंज्ञानिमित्तं ॥ न च शैव इत्यत्रापि प्रातिपदिकप्रत्यययोरानंतर्ये अंगसंज्ञानिमित्तं तत्त्वं लोपे नश्यत्येव प्रातिपदिकत्व
नाशादिति वाच्यं ॥ लौकिकैकदेशविकृतन्यायस्याशास्त्रीयेपि प्रवृत्त्या तेन प्रातिपदिकत्वस्य सुलभत्वात् ॥ यदागमन्यायस्तु
शास्त्रीयकार्य एवेति तु कुयुक्तोरेतत् परिभाषासंचारो भाष्यकृदुक्तो न विरुद्धः ॥ यद्वा यदागमन्यायो नैतत् परिभाषाविघ
टकः ॥ कृन्मेजंतसूत्रस्य भाष्यात् ॥ न चैवं दाक्षिरित्यत्र वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वात् पूर्वं लोपेऽदंतत्वाभावेनांगत्वाभावात् वृद्ध्या राम॰
नापत्तिरिति वाच्यं ॥ षट्त्वस्यैवांगसंज्ञायाः अलुवृत्तित्वाभावेन स्थानिवत्त्वेन तत्त्वलाभात् ॥ इदं विधौ वत्पदस्यैवांगसंज्ञा ३२
यां प्रच्छन्नस्यात्लमात्रोपस्थापकत्वाभावाच्च ॥ ग्रामणिकुलमित्यादौ ऽर्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्न तुक्

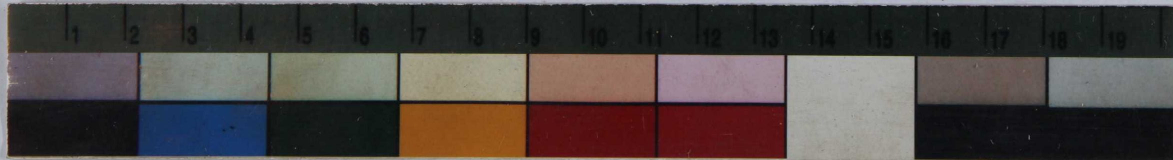
निसृणामित्यादौनुत्रयादेशस्यापिविभक्तिविशेषापेक्षत्वेनबहिरंगत्वसाम्यात् निस्रादेशेनविप्रतिषेधोपपत्तिः॥ विशेषापेक्षस्यबहिरं
गत्वंतुपुंयोगादिति सूत्रेसांकृतिनमित्युदाहरणेभाष्यकैयटयोःस्पष्टम्॥ षत्वतुकोरित्यत्रयथानतुक्ग्रहणवैयर्थ्यंतथोक्तंप्राक्॥ कृतितु
क्ग्रहणंतुभाष्यकृताप्रत्याख्यातमेव॥ तुग्विधौबहिरंगपरिभाषायाः अप्रवृत्तिज्ञापनेफलाभावाच्च॥ किंचविशेषणविशेष्यभाव
संनिपातस्यापिग्रहणेग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापितुक्नस्यात्॥ ह्रस्वतुकोरित्यत्रसाम्यं॥ तुकःपदद्वयसंबंधिवर्णद्वयनिमित्तत्वात् नतत्र
नात्रान्तरंगपरिभाषोपतिष्ठते॥ यत्तुवामीति सूत्रमस्याःपरिभाषायाज्ञापकमितिहरिदीक्षितेनोक्तंतन्न॥ मतिस्त्रीमाचेतिविग्रहेद्वंद्व
घीतिपूर्वनिपातानापत्तेः॥ नलोपःसुप्विधीतिसूत्रस्थभाष्यरीत्यापूर्वप्रयोगेयस्याघित्वंतस्यपूर्वनिपातइत्यर्थेनात्रपूर्वप्रयोगेअंगा
धिकाराभावेनप्रत्ययस्यनिमित्तत्वालाभात्॥ एवमर्थस्यफलंद्युलिहाविति॥ वस्तुतोयदागमन्यायेनापिसन्निपातविघाताभाव
संपादने॥ ज्ञापकंचात्रनतिस्त्रितिनिषेधः॥ अन्यथापरत्वात्तिस्रादेशेसन्निपातपरिभाषयानुटोऽप्राप्तौनद्वैयर्थ्यं॥ तदेतदभिप्रे
त्यकृन्मेजंतसूत्रेप्रतिविधेयंदोषंपितिसिद्धांतभाष्यव्याख्यावसरेज्ञापयतीत्याकारांतभक्तःप्रकृतव्यवधायकइत्युक्तंकैयटेन॥
नलोपःसुप्विधीतिसूत्रस्थवृत्रहभ्यामित्यादौसन्निपातपरिभाषयानुम्वारणपरंभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिः॥ नपुंसकेवृत्रहेत्यत्रानयानुग्
वारणासंभवेनकृतितुक्ग्रहणस्यावश्यकत्वात्॥ एतेनकृतितुग्ग्रहणात्तुग्विधौबहिरंगपरिभाषानेत्यपिपरास्तं॥ वृत्रहपुत्रइत्याद्यर्थंतदा
वश्यकत्वात्॥ तेनप्रियतिसृणितानिकानिइत्यादौनुम् तेषामित्यत्रसुट् पचमानइत्यत्रमुक्चसिद्धः॥ मुकस्तु अधिजिगांसमानइत्यत्रश
पंबाधित्वाचरितार्थः॥ एवंचग्रामणीत्यत्रसन्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्तौअंतरंगपरिभाषयैवनबापिशरणमित्याहुः॥ स्वाति

रिकस्येति ॥ शतानीत्यादौ स्वस्य स्वनिमित्तविघातकत्वेपि सामर्थ्यात्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ननु शतानीत्यत्र स्वनिमित्तभूतः सन्निपा
तोऽजंतस्य सर्वनामस्थानेनानंतर्यसचस्तेनैवापहृतः नांतसर्वनामस्थानयोः सन्निपातो लुका विनाश्यः ॥ स च ननु मोनिमित्तंद
तिकथं सन्निपातपरिभाषया लुको वारणं ॥ एवं श्रीपायेत्यत्रानया कथमाल्लोपवारणं ॥ एवं नदीत्यादौ अनया संबुद्धि लोपाभावापाद
नं कृत्स्नमेजंतसूत्रे भाष्यकृता कृतं ॥ नद्यृतागसंबुध्योरानंतर्यस्य स्वयमनित्यमित्यर्थे तु ह्रस्वेनैव विनाशित्वात् ॥ ह्रस्वांतांगसंबुध्योरा
नंतर्यस्य लुका विनाशेपि स्वानिमित्तत्वात् ॥ स्वसंपाद्यनिमित्तविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थे तु भवतीत्यादावेवादेशस्य गुणः ॥ ता
भ्यामित्यादौ दीर्घत्वे त्वैसादीनां त्यदाद्यत्वकादेशादयो निमित्तानि न स्युरिति महोपप्लवः ॥ दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति
कृत्स्नमेजंतसूत्रस्थभाष्यस्य दत्तजलांजलिता च ॥ एवं आधये कुंभकारेभ्य इत्यादौ गुणत्वेत्वयोर्निमित्तभूतसन्निपातः घ्यंतादंतविभक्त्योः
स च स्वेनैवापहृतः इति कथमियमुपनिष्ठता मितिचेन्न ॥ श्रीपायेत्यत्र बहवः प्रकाराः प्रभायामस्माभिर्दर्शिताः ॥ शतानि नदीत्यादौ
नुमजाद्यंतविभक्त्योः सन्निपातस्य स्वेन नाशेपि स्वनिमित्तभूतांगविभक्त्योः सन्निपातो ऽवशिष्यत एव ॥ नन्विदमंगमन्यदेवेति वाच्यं
॥ शास्त्रीयाशास्त्रीयधर्मसाधारणाभ्यां यदागमैकदेशविकृतन्यायेन च तत्व प्रत्यभिज्ञानात् ॥ न चैवं भवतितराभ्यामित्यादौ गुणदीर्घ
त्वादीन्यपि न स्युरिति वाच्यम् ॥ गुणादिषु कृतेषु शास्त्रीयाशास्त्रीयकार्यसाधारणाभ्यां ताभ्यां स्वनिमित्तभूतसन्निपातसत्वविज्ञानेन
तद्विघाताभावात् ॥ नदीशतानीत्यादौ तु कृल्लोपयोस्तद्विघातोस्त्येव ॥ प्रत्ययलक्षणस्य शास्त्रीयस्यैव प्रवृत्तेः ॥ एकदेशविकृतन्यायेन
विकृतावयवबुद्धेरभावात् ॥ तथा च सन्निपातलक्षणविधौ निमित्तभूतस्यानंतर्यस्य विघाते तत्प्रति योग्यनियोगिनोरन्यतरस्यत

द्विशेषणयोर्वा विघातकविधेः स्वोनिमित्तं इत्यर्थ इति दिक्॥ ननु तिस्र इत्यत्र प्रकृतेः रामायेत्यत्र प्रत्ययस्य साकल्येनापहारान्न लौकि
कैकदेशविकृतन्यायावतार इति कथमत्र परिभाषोपस्थितिरिति चेदत्रायं निष्कर्षः॥ अत्र सन्निपातशब्देनानन्तर्यमेव उक्तयुक्तेः॥ स
च स्वनिमित्तभूतः स्वसंपाद्यश्च॥ यद्वा स्वनिमित्तभूतयोस्तत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानयोश्च सन्निपातोऽत्र ग्राह्यः॥ प्रत्यभिज्ञा च तत्स्थानिक
तया वा लौकिकैकदेशविकृतन्यायेन वा यदागमन्यायेन वा॥ तत्राद्यस्योदाहरणं तिस्रः रामायेति स्वनिमित्तप्रकृतिप्रत्ययस्थानि
कत्वात्॥ द्वितीयस्य नदीकुंभकारेभ्य इति॥ तृतीयस्य शतानीति॥ तद्विघातकत्वं चानेकधा क्वचिदानन्तर्यमात्रस्य यथा यासाः शकटौ
पद्धतौ इयेषेत्यादौ क्वचिदनुयोगिनः यथा नदीशतानीति प्रतियोग्यनुयोगिनोरल्समुदायविघात समुदायलोपात्मक एव नैक
देशलोपः न विकारः॥ नेदमदसोरिति ज्ञापकात्॥ अन्यथैभिरित्यत्र भिस्निमित्तस्यत्यदाद्यत्वस्य न तद्विघातके सन्निमित्तत्वाभावेनै
सोऽप्रवृत्तिसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं॥ तेन भवतिनेरित्यादौ गुणे सारेः प्रवृत्तिः॥ ननु यूयमित्यत्र जसः शीकस्मान्न सकृद्गतिन्यायादिति भाष्य
विरोधात्॥ तस्मादनयैव परिभाषया सवारणीयः॥ सन्वोकरीत्या न संभवतीति चेन्न॥ शेषे लोपः ष्टिलोप इति पक्षाश्रयणात् पक्षद्वय
स्यापि भाष्येस्थितत्वात् शेषे लोप इति सूत्रस्य शेषग्रहणं शक्यमकर्तुमिति भाष्यं तु निमित्तसमपेक्षशेषग्रहणाभिप्रायकं॥ अत एवत्य
दादीनामः इति सूत्रे टिलोपपक्षाभावार्थ इति वार्तिकं संगच्छते॥ अन्यथा तेइत्यत्रापि शीभावानापत्तिः॥ एवमेव तुभ्यमस्मादित्यादौ
स्मायादयः परिहर्तव्याः॥ प्रतियोग्यनुयोगिनोरल्रूपयोस्तयोर्वे विशेषणे ऽल्रूपेण योश्च तन्मात्रविकारान्यस्यैव विघातः स च स
विशेषणयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः सर्वविकारः॥ अल्मात्रलोपश्च॥ आद्यं अतिजरेण अतिजरं इत्यादि द्वितीयं गव्यतेत्यादि अ

त्रि. गा. ३४

त्रयस्यहलइतिलोपाभावः॥अत्रबहुवचनेइतिसूत्रेझलीति॥तद्धिरामाणामित्यत्रैत्वाभावाय॥मारणतोषणेतिजानातेरूप
धाहृस्वार्थेमित्वंचनदेतदभिप्रेत्यक्रुन्मेजंतइतिसूत्रेभाष्येएतत्परिभाषादोषेषुपुकुहृस्वत्वस्यादीदपत्॥मतुप्द्विभक्त्युदात्त
त्वंपूर्वेनिघातस्य॥अग्निमानुपरमवाचायादेशः॥सुपिचेतिदीर्घेसेत्सुत्वप्रतिविधेयंदोषेष्वित्युक्तं॥अमुनाइत्यत्रदीर्घेस्तुन॥ना
शब्देयत्कार्यंतत्रमुभावस्यनमुनेइत्यत्रभाष्यकृतोक्तेः॥एतत्परिभाषाफलत्वेनास्योपन्यसनपरंकृन्मेजंतइतिसूत्रस्यभाष्यंतुपूर्वप
क्षिणः॥अतएवानेमुगितिसूत्रेमुकिदीर्घआपादितः॥दोरद्धौरितिसूत्रेभाष्येदांतधांतयोर्नत्वधत्वेआपाद्यथांतइतिसिद्धांतितं तेन
नैषादकर्षुकइत्यत्रहृस्वः जग्धमित्यत्रधत्वंअष्टानामित्यत्रहलिविधीयमानमात्वंएधेतेइत्यत्रगुणःकुमार्यैइत्यत्रयण्श्रियै
इत्यत्रेयङ्सख्याविन्यत्रयण्नेइत्यत्रगुणःसर्वेषामित्यत्रैत्वंप्रशानामित्यत्रात्वंसत्रूक्तुभुरित्यत्रछत्वंगवाग्रमित्यत्रदीर्घौऽनड्वा
नित्यत्रयण्रामेरित्यत्रचट्विश्वसिद्धानि॥सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वेनसमाधानंतुविशिष्यैतद्दोषगणनभाष्येणविशिष्य
तत्तद्दोषपरिहारोपायप्रदर्शनपरकैयटेनचविरुद्धं॥आर्द्धधातुकइतिसूत्रस्यआतोलोपइटिचेतिप्रयोजनपरभाष्यंतुनित्यत्वा
त्स्यादेशात्पूर्वंआतोलोपापत्तिःस्यादेशस्तुनस्येत्यत्रचरितार्थः॥अत्रप्रत्ययोपदेशे अकारांताभावेनलोपाप्राप्तेरित्यभिप्रायकमिति
नतेनाप्यनित्यत्वंप्रत्याशा। एवंतर्हिमाभूदितिभाष्यंतुअसिद्धवत्सूत्रेणागृहित्यादिसिद्धौतत्रानुवर्त्तनीयइत्यभिप्रायेणविधिश्चा
पूर्वेएवतेनपपिवानित्यत्वात्लोपःसिद्धः॥तस्यनियमत्वेनविधित्वाभावात्कुतइतिचेत्॥धर्मिग्राहकमानादित्यवेहि॥अस्यांच ३४
परिभाषायांननिस्त्रितिनिषेधोज्ञापकः॥तत्रचतिस्त्रादेशोविधिरेवतस्माद्यान्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानितदर्थमेषाकर्त्त

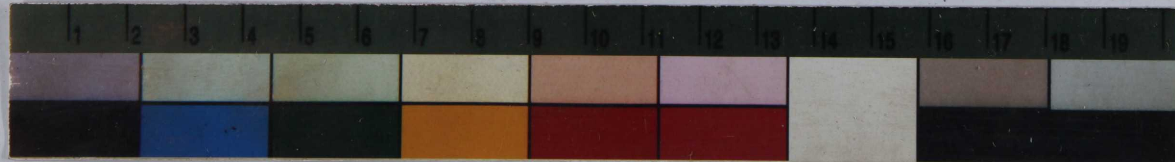

व्येत्युपसंहारभाष्ये कर्तव्येत्युक्तनिषेधेनानंतर्यविघातांशे परिभाषासिद्धावपि तत्प्रतियोग्यनुयोगितद्विघातकांशेऽपूर्वाभिप्राया
धर्मिग्राहकमानादेव चानंतर्यरूपस्यैव चात्र संनिपातः॥ अतएव दासिरित्यादौ लोपः सिद्धः॥ प्रत्ययस्यानर्थकत्वात्॥ अंगसंज्ञायांतु
यस्मादित्यनेनावधिमात्रपरामर्शो नतु प्रत्ययविधौ येन रूपेणोपादानं तेन रूपेणेति॥ प्रतिविधेयमिति सिद्धांतभाष्याभिप्रायः॥ धर्मि
ग्राहकमानादेव च त्रिपादीस्थस्यसन्निपातविघातकस्य नैषाऽप्रवृत्तिः अतएव पंचानामित्यत्र नलोपः सिद्धः॥ एतेन त्रिपाद्यामपि ए
षा प्रवर्तते ऽनित्या चैषा अनित्यत्वं च परिगणितेष्वेवेति नव्योक्तमपास्तं॥ जग्धसत्त्वं वृद्धं भुः पचानां गवाग्रमित्यादिषु परिगणिता ति
रिक्तेषु उकरीत्यादोषापत्तेः॥ वृत्रघ्न इत्यत्रानयैव परिभाषया णत्ववारणे कुव्यवाय इति वार्त्तिकवैयर्थ्यापत्तेश्च॥ दोषाः
खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति पूर्वोक्तभाष्ये परिहारस्यानुक्तसाधारण्यात्तेऽपि परिगणितप्राया इति अभिप्रायकः सपरिहारोपाय
श्चास्माभिः प्रदर्शितः॥ केचित्तु वामीति धर्मिग्राहकमानादंगाधिकारेऽस्यैवैषेति तन्न॥ कुंभकारेभ्य इत्यत्राकजापत्तेः वुस्थावित्यत्र
टाबापत्तेश्च॥ तस्य ज्ञापकताया दूषितत्वाच्च॥ अनिमित्तमित्यत्रानिमित्तत्वं साक्षात्परंपरया च यथाकथंचित् अतएव ऊडुपधत्वम
कित्त्वस्येति वार्त्तिकं संगच्छते॥ तत्रोडुपधत्वशब्देन तत्प्रयोजको नलोपो लक्ष्यते॥ ऊडुपधत्वस्य विधित्वाभावात्॥ सचोडुपधत्व
संपादनद्वाराऽकित्त्वस्य निमित्तमित्यर्थः॥ नन्वेवं यासेत्यत्राऽत्वमपि सुलोपनिमित्तं न स्यात् इति चेन्न॥ संज्ञातिरिक्तशास्त्रविहितका
र्यातिरिक्तधर्मद्वारैव निमित्तं नेत्यर्थाददोषः॥ अत्वं कित्त्वस्योपादानेतेन वार्त्तिकोपपत्तये संज्ञातिरिक्तेति दिक्॥ नाग्रह इति॥ इदमंग
संज्ञानर्हीइत्येकदेशयुक्तिरिति पूर्वग्रंथविरुद्धं निष्फलं च॥ लुङ् माभूदिति॥ नन्विदं कार्यकालपक्षे वा यथोद्देशपक्षे वा॥ नाद्यः एतद्

निमित्तविघातकत्वात्

त्रि· दाहरणेत्यादिसमाधानासंगतेः॥ अकज्निमित्ताश्रयसंज्ञापरंपरया विवक्षितत्वात्॥ नांत्यः॥ लुकं प्रतिगुणादेरनिमित्तत्वादिति चे
गा· न्ननिमित्तत्वस्य परंपरया विवक्षितत्वेन लुकं प्रतिगुणस्यानिमित्तत्वात्॥ इतोन्यत्रेति॥ इद्दंगवाग्रमित्यत्र सन्निपातपरिभाषाया अ
३५ नित्यत्वाद्दीर्घ इति॥ अष्टानां पंचानामित्यत्रास्या नित्यत्वादिति च शेखरेण विरुद्धमिदं॥ कृत्नकुगागमेति॥ अकारो विव-
क्षित इति भावः॥ एतेन बिल्व एव बिल्वकः तत्र भवो वैल्वकः तस्मात्प्राग्दीव्यतोऽणो लुगभावाय त्कग्रहणमित्यपास्तं॥ बिल्व एव
बिल्वकः तस्मात्प्राग्दीव्यतीयस्य शैषिकेऽणि लुग्भावाय मूलोक्तार्थस्य त्कग्रहणेप्यावश्यकत्वात्॥ एककालिकत्वेति॥ कालश
ब्दाट्ठञ्निगमकत्वादेकशब्दस्य कालशब्देन समासे समकालिकवत्साधुरिति भावः॥ न्यायसिद्धापीयमिति॥ सन्नियोगशिष्टानां सहै
व प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यमित्यर्थः॥ अत एवागस्तीय इति सिद्धं॥ लुकि निवृत्ते आगस्त्यादेशस्यापि निवर्तनात्सन्नियोगशिष्टत्वं चैकभ
वतिक्रियान्वयित्वं॥ तच्चानुबाध्यमानस्यापि द्विवद्धुयज्वेत्यादौ ङीपि निषिद्धे रोन॥ यत्र च शब्दो न तत्र सोऽध्याहर्तव्यः॥ अन्यतरा
पाय इति तु तन्न्यायलभ्यं समुच्चये सह प्रवृत्ते लौके दर्शनेपि तत्स्यादर्शनात्॥ इड विडौ॥ पत्स्त्रीजनपदशब्दादित्यत्र तस्यातश्चेति लु
क्॥ इष्टनिर्दिष्टस्यैवातिदेशाद्गुणवचनत्वाभावेनास्मादिष्ठनो दर्शनात् न पुंवद्भाव इति कैयटाशयः॥ अपत्यमेकोगुणः धनमेको
गुण इति भाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति तत्पुरुषशेखरे एवोक्तमित्यन्ये॥ सिद्ध इति॥ तत्र विधिशब्दो भावसाधनोप्याश्रीयत इति भावः॥ प राम·
रेतु धर्मिग्राहकमानात्लुग्विषये वैषा परिभाषा तेन ऐनेय इति सिद्धं॥ अत एव नातीयीक इत्यत्र संप्रसारणस्य निवृत्तावपि नती ३५
यस्य निवृत्तिः॥ एवं हि फौश्चिरपि सिद्ध्यति॥ एवं खेय इत्यत्रेत्वस्य निवृत्तावपि न क्यपो निवृत्तिः॥ धिनोतीत्यत्र चातो निवृत्ता

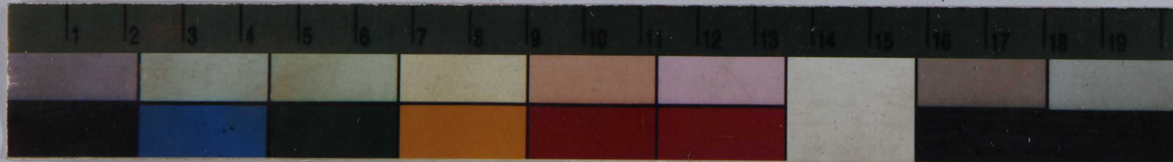

वपिनोप्रत्ययनिवृत्तिः ॥ नह्यत्र भावसाधनविधिशब्दाश्रयणेन निर्वाहः ॥ पूर्वस्यस्थितेरभावात् ॥ किंच भावे कावपि विधि
शब्द उत्पादनार्थो न स्थितिपरः ॥ एतत्फलत्वेन भाष्यादावुक्ते धिन्वतीत्यत्रेट उत्पाद्यत्वात् ॥ आगस्तीयः वहयतीत्यादि तु उक्तरी
त्या सहैव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरंगीकारात्सिद्धं ॥ ज्ञाननिवृत्तिस्तु ज्ञापकसाध्यैव ॥ अनया ज्ञाननिवृत्तिबोधनद्वारा प्रकृतिस्थितिरेव बोध्यते
॥ तेन पचेद्रूढ इत्यत्राकारस्य त्रिकमित्यत्र च रिशब्दस्य श्रवणं सिध्यतीत्याहुः ॥ अत एवेति ॥ ज्ञापकसिद्धत्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ तत्सिद्धत्वे
चलुग्विकरणस्यैवेति ज्ञापनेपि सूत्रिसूयत्योः पृथक् निर्देशस्य सार्थक्यासंभवात् तथापि ज्ञाप्यतेति भावः ॥ परेतु अलुग्विकरणत्वे
नेवाख्यन्विकरणत्वेनापि साहचर्याश्रयणसंभवात्कैय्यटोक्त ज्ञापकं सुस्थमेव ॥ स्वरतीतिसूत्रे प्रदीपे बहुपुस्तकेषु सावधारणः
पाठः गातिस्थेति सूत्रे पिबतेरिति वार्त्तिकं तु अस्तेर्भूभावे सिचो लुगर्थं ॥ घुसाहचर्येण परिच्छेदकत्वाया प्रवृत्त्यभिप्रायकं ॥ पाग्रह
णे च पिबतेः सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति न त्वनान्यानभाष्यस्यान्वयभावः ॥ घुमास्थेत्यत्रापि पूर्वोत्तरसाह
चर्येण लुग्विकरणस्यैव ग्रहणापत्तिवारणाय लुग्विकरणपरिभाषायाः साहचर्यपरिभाषाबाधकत्वौचित्यात् ॥ घुसाहचर्ये
पि लुग्विकरणपरिभाषाप्रवर्त्तत एव ॥ अस्तेर्भूभावे तु नैषा धर्मिग्राहकमानेनादेशत्वानाक्रांतेन एवेतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति
॥ अत एवोपान्त्यध्याङ्ग्सड्निसूत्रे ऽनया परिभाषयावसतेरेव ग्रहणं ॥ घटादौ च परिभाषाद्वयबलाद्द्वयोर्ग्रहणमित्याहुः ॥ प्र
जिघापयिषतीति ॥ जिहननीयिषतीत्यत्र कुत्ववारणायाभ्यासांगनिमित्तप्रत्यययोः कुत्वविधावेकत्वविज्ञानादितिभावः ॥ संज्ञापू
र्वकेति ॥ स्वरूपं नपरः अणुदित् इति संज्ञातिरिक्त संज्ञेत्यर्थः ॥ असाध्वेवेति ॥ बहुशिष्टप्रयोगान्महाकविप्रयोगाच्च पृषोदरादि

त्वात्साधुत्वंबोध्यमितितत्त्वं॥ समुदायस्येवेति॥ इदंतुनयुक्तंनिर्दिश्यमानपरिभाषयासमुदायस्यादेशाप्राप्तेः॥ विभेदेत्यादौनधा
त्वितिनिषेधस्तुनहलादिः शेषइत्यत्रप्रत्ययाक्षेपेमानाभावात्॥ विस्तरेणैतत्पूर्वेनिरूपितं॥ तर्कमूलेयमिति॥ तस्मिन्नित्या
दिविषयेत्वनूद्यमानविशेषणेव्यवस्थापकत्वेनचारितार्थ्यायास्तद्विशेषणेनव्यवस्थापकत्वमितिनकौंबोधः॥भाष्योक्तरीत्येति॥
तत्रहिभस्यत्यासिप्ययज्ञादिभिरत्रोविशेषणत्वानलक्ष्ण्येत्यत्रदोषइत्युक्त्वांगस्यविशेषणमित्युक्तमितिभावः॥ क्रियाजनका
र्थेति॥ तद्विशेषकर्त्राद्यर्थकेत्यर्थः॥ तत्त्वंचकर्तृत्वादिविशिष्टस्यतत्राभेदेनान्वयिनोवार्थकस्यवाचकत्वं॥ ननुनमस्यतिदे
वानित्यत्रद्वितीयाचतुर्थ्योर्भिन्नार्थत्वेसंप्रधारणायोगेनैकार्थत्वाच्चतुर्थ्यपिकारकविभक्तिःस्यात् तद्वस्यतिक्रियाकारकभावे
नेतिचेन्न॥ यस्मिन्शब्देयस्याःकारकार्थत्वंतस्मिन्नेवस्वातंत्र्येणप्रयुज्यमानेतस्यास्तदर्थकत्वेएवकारकविभक्तित्वांगीकारात्॥
प्रथमायाअव्ययेषुकर्त्राद्यर्थकत्वाभावेपिवृक्षइत्यादौतिष्ठतइत्यादियोगेतदर्थकत्वमेव॥ चतुर्थ्यास्तुहरयेनमइत्यत्रतस्मि
न्नेवनमःशब्देनकर्त्राद्यर्थकत्वमितिनकारकविभक्तित्वं॥ ध्वनितमिति॥ ननुलस्यलक्षणभावेयस्यचेतिसप्तमीअधिकारयो
गेचापरेत्यर्थभेदाद्युगपत्नसंप्रधारणेतिकथमेतदितिचेन्न॥ कथमपिकारकविभक्ति त्वसंभवेउपपदविभक्तिर्नकर्तव्येत्यर्थेना
दोषात्॥ अतएवोद्देश्यत्वमात्रविवक्षायांदेवायनमस्करोतीतिनप्रयोगः॥ यत्किंचित्क्रियेति॥ यथाराज्ञःपुरुषइत्यत्रपुरुषस्यरा
ज्ञास्वस्वामिभावेराजकर्मकसेवायांकर्तृक्रियाभावमूलकः अस्तिक्रियायाःकर्तृक्रियाभावस्तुनतथेतिप्रथमैवेति॥ तदर्थेति॥
अतएववीरूपधाइत्युपधाग्रहणंचरितार्थं॥ ॥इतराव्यवधानइति॥ नेनचलीकृप्यतइत्यत्रद्वयोर्सत्वसिद्धिः॥ अंगावयवे

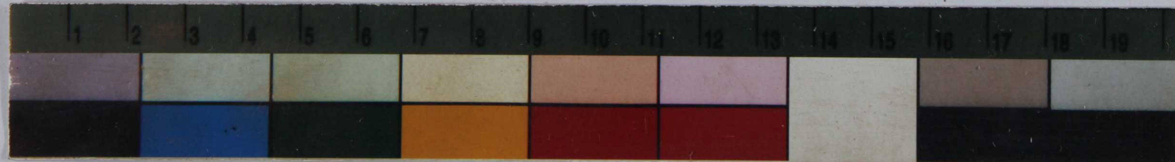
ति ॥ अंगावयवश्चासौ यजादिपरश्चेति कर्मधारयः ॥ उदात्तनिर्देशादिति ॥ तत्रहिनेतासोतामाघवापेणोत्यादावेवनन्वसत्वणत्वा
दीनिस्तुर्नेतुन्नमतिसिंचतिमाषवापाणामित्यादावित्याशंकायत्रैषापरिभाषोच्यतेनेनत्रोदात्तनिर्देशःकर्त्तव्यःअनंत्यविकारेंत्यस
देशस्यकार्यंभवति ॥ उदात्तनिर्देशादितिचपरिभाषापाठेप्युक्तं ॥ इदमुपलक्षणं ॥ एतदुत्तरमिदमपिप्रत्याख्याययत्रैवान्यसदे
शश्चानंत्यसदेशश्चैकप्रयोगेयुगपत् समवस्थितौतत्रैवेत्युक्तेः ॥ अन्यत्रविस्तरइति ॥ परेत्तुष्यङःसंप्रसारणमितिसूत्रेवार्त्ति
ककृदुक्तानिप्रयोजनानि अज्झिष्टोपायैरेवान्यथासंसाधितानिभाष्यकृताप्रतिविधेयदोषेष्वितिभाष्यंत्वतिप्रसंगानांवार्त्तिककृदु
क्तानांतुपरिहृतत्वात्तन्नादन्मात्रेणास्याःअकर्त्तव्यतासिद्धानिकिंतुप्रयोजनाभावेनैवेत्यभिप्रायकं ॥ अतएवतत्संप्रसारणइति
सूत्रेनैनस्याःप्रयोजनानीतिफलाभावेनास्याःअकर्त्तव्यताभाष्यकृतोक्ता ॥ तत्रततावन्मिमार्जिषतीतिप्रयोजनेउरदत्त्वेइत्त्वंवा
नित्यत्वान्नबाधित्वावृद्धौह्रस्वेरूपसिद्धेः ॥ अतोन्तरमित्वेवृद्धिप्राप्तेरस्त्यानित्यत्वं ॥ नचवृद्धिंबाधित्वाह्रस्वः ॥ अतस्सह्रस्वाप
वादत्वेनतद्विषयेतत्प्रवृत्तिपर्यंतंह्रस्वाप्रवृत्तेः ॥ अभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावोनेतितुसर्वसमावेशतात्पर्यकंतन्यायप्र
वृत्तिविघटकंइत्युक्तंप्राक् ॥ यद्वाप्रतिपदोक्तत्वान्नवृद्धिः ॥ तदेतदभिप्रेत्यास्तुवृद्धिः ॥ अभ्यासह्रस्वेनसिध्यतीत्युक्तंभाष्ये ॥ त
न्मतेऽभ्यासस्यमृजित्वाभावश्च ॥ नाप्यरस्तु यङितिप्रयोजनं ॥ तस्यसाधुत्वासंप्रतिपत्तेः ॥ इतिभवितव्यमित्युक्त्यातत्राप्रयुक्तत्वंसू
चितमितिशेखरेत्वयाप्यसाधुत्वोक्तेश्च ॥ अतएवष्यङइतिसूत्रेएतत्परिभाषाप्रयोजनेषुनैतन्नगणितंवार्त्तिककृता ॥ अत
एवादसोसेरितिसूत्रेअदोत्रेत्यत्रवारणायासेःसकारस्येति व्याख्याययदोवममुमुयङीतिनसिध्यति ॥ अदद्र्यङिति

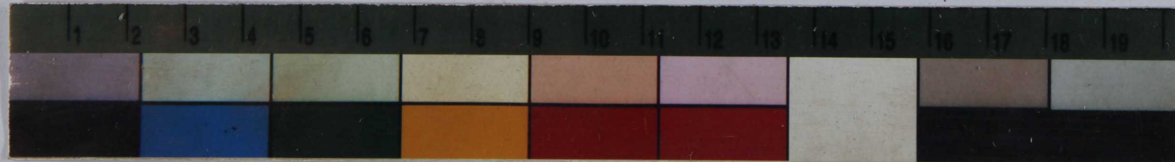
त्रि॰ गा॰ ३७

प्राप्नोतीत्युक्तं भाष्ये ॥ यत्तु तदग्रे भाष्यम् अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येत्यदस्युयङितिभवितव्यमिति तत्त्वेकदेशिनः ॥ एवमद
सोद्रेतिश्लोकवार्त्तिकपूर्वार्द्धमेव सिद्धान्तयुक्तिः ॥ एतदुत्तरं भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां सिद्धं तु सकारप्रश्लेषादित्यादिना असेरिति
प्रतिषेध एवोक्तः ॥ तस्माच्चलीक्लृप्यत इतिवददस्युयङित्येव साधु ॥ न च पूर्वार्धमेवैकदेश्युक्तिरिति वाच्यं ॥ नैतस्याः प्रयोजना
नीत्युक्तभाष्यानुरोधात् वार्त्तिककृता प्रयोजनेषु परिगणनाच्चेत्यवेहि ॥ नाप्यतः स्लक्ष्णेत्यादिसिद्धं फलं ॥ यजादिपरतया न विशे
षयिष्यामः इति भाष्ये एव परिहृतत्वात् ॥ अथांगाक्षेप्रत्ययस्योत्थिताकांक्षतया सोऽर्थो नोचित इति चेन्न ॥ भाष्याशयानवबोधा
त् ॥ प्रष्ठवाड्विश्वौहः पश्यदीर्घपान्तुपदः पश्यश्च युनः पश्येत्यादौ ऊठ्पद्भावसंप्रसारणानां पूर्वपदेः प्रवृत्तये परिभाषा
श्रयणेऽपि अयमर्थः भाधिकारे आवश्यक इति भगवतोऽभिप्रायः ॥ नहीदमुक्तपरिभाषया निर्वोढुं शक्यं ॥ चलीक्लृप्यत इ
त्यनुरोधेनान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधाने एवैतत्प्रवृत्तेः कल्प्यत्वात् ॥ वस्तुतो नोपधायाइत्यादावुपधाग्रहणात् ॥ अं
गाधिकारे प्रत्ययांगस्यैव विशेषणं ॥ उक्तभाष्यं तु परिहारान्तरोपलक्षणं ॥ तथाहि स चासावेषश्चेति विग्रहे तदेष इत्यत्र तद
स्लकारस्य सत्वमनन्त्यपरिभाषया न शक्यं वारयितुं ॥ अनन्त्ययोरित्युक्त्या परत्वेनापवादत्वेन च त्यदाद्यत्वात् पूर्वं सत्वं वाच्यं ॥ त
त्र चान्त्यवर्णतद्वर्णयोर्व्यवधाने नैतस्याः प्रवृत्तेः ॥ नाप्यस्त्रोपौ तइत्यादाविवसाविति तदोर्विशेषणमिति निर्वोढः ॥ न
थासति येन नाव्यवधानं न्यायेन द्वाभ्यामेव व्यवधाने प्रवृत्त्यापत्तौ स्य इत्यादौ त्रिभिर्व्यवधाने तदनापत्तेः ॥ न च त्यदा
द्यन्तो न रंपररूपे द्वाभ्यामेव व्यवधानमिति वाच्यम् ॥ एवमप्यचः परस्मिन्निति पररूपस्य स्थानिवत्त्वेन त्रिभिर्व्यवधान

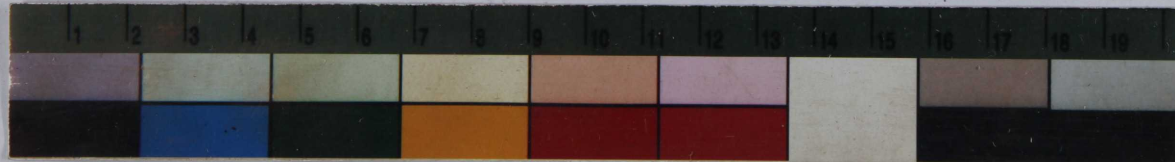
राम॰ ३७

इदंचिंत्यंउपसर्जनत्वेनत्यदादित्वाभावेनसत्वाप्राप्तेः॥
तादवस्थ्यात्॥ तस्मात्त्यदाद्यंतस्यांगस्यनदीरित्यर्थेनदीरेवनिर्दिश्यमानत्वेननिर्दिश्यमानपरिभाषयाचाप्रत्यासत्त्यावा
त्यत्यदादिनदीरेवसत्वमितिनदोषइत्यवश्यंसर्वैर्वाच्यं॥तथाचैवमेवात्रतस्यांगस्येत्यर्थःतस्तस्मिन्नित्यादौनदोषः॥किंचैतत्परिभा
है षादरणेनोपधायाइत्यत्रोपधाग्रहणवैयर्थ्यं॥पंचानामित्यॉपकाराकारस्यदीर्घवारणायोपधाग्रहणमितिशेखरविरोधश्च॥किं
चैतराव्यवधानेइतिनिवेशोप्ययुक्तः॥हंसशिरांसितदेषैःस्वयुवइत्यादयसंग्रहापत्तेः॥अतएववार्तिककृताविद्धइत्येतत्परि
भाषाप्रयोजनेषुपरिगणितंतदनिवेशेचचलीक्लृप्यतइत्यत्राभ्यासेलत्वानापत्तिरितिसेयमुभयतःपाशारज्जुः॥नचै
तदनाश्रयणेःवाहीदित्यत्राटोपिवृद्ध्यापत्तिः॥सतत्प्रकरणेवृद्धिभाजस्वप्रत्ययेनविशेष्यंतेइतितत्त्वयैवान्यत्रोक्तत्वात्॥नचै
तदनाश्रयणेहसिष्ठइत्यादौपूर्वरेफस्यापिस्थूलदूरेत्यादिनानिवृत्त्यापत्तिः॥ स्थूलदूरेतिसाहचर्येणान्याच्चसम
भिव्याहृतयणादेरेवतेनलोपविधानात् यणादेःपरमितिविग्रहेणयस्माद्यणादेर्गुणसंभावनातस्मादेवलोपविधा
नाद्धाइतिप्राहुः॥ प्रधानस्त्रीत्वेति॥ स्त्रीत्वादेःप्राधान्यंचानवयवत्वाप्रधानविशेषणवोध्यं॥कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः
कुमारीत्यादौनदीत्वार्थंअवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धं इतिवार्तिकंतुयथोद्देशपक्षाभिप्रायेणप्रवृत्तमितिनतद्विरोधः॥
यत्तुयूस्त्याख्याविन्यत्रशेखरेउक्तं॥ प्राधान्येनस्त्रीत्वबोधकत्वनिवेशेनमानमित्येतद्वार्तिकंकार्यकालपक्षेपिसु
योजमितितदेतत् परिभाषाविरोधादयुक्तं॥अन्यथाकुमारीशब्दइवसेनानीशब्देपिनदीत्वापत्तिः॥नन्वेवंप्रियतिस्रइ
त्यत्रकथंतिस्रादेशःस्त्रीत्वस्याप्राधान्यात् इतिचेन्न॥ यंशब्दंप्रतिस्त्रीत्वंविशेषणंतद्विशेष्यगतमेवतस्यप्राधान्येन

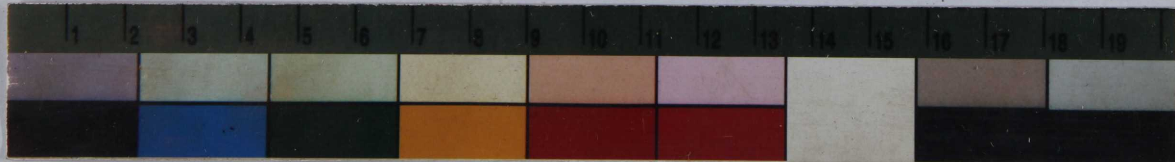
ख्वात्रास्त्येव॥पुमान्स्त्रियेत्यत्रस्त्रियेत्यनेनोपादीयमानेब्राह्मणीवत्साशब्दे विशेष्यभूतेर्थेब्राह्मणीत्यत्रङीनं(ष) द्योत्यंस्त्रीत्वंनप्र
वर्तनंइतिनकश्चिद्दोषः।हेतुमतिचेत्यत्रेति॥तत्रहिपाचयत्योदनंदेवदत्तेनेत्यत्रगतिबुद्धीत्यस्यनियामकत्वयानकर्मत्वमि
त्युक्तं॥एतत्परिभाषाप्रयोजनंतुमूलकेनोपदंशंभुंक्तेइत्यत्रकरणेतृतीयासिद्धिः॥तत्रहिमूलकस्यदंशनेभोजनेचशाब्दएवा
न्वयः॥ननुग्रामंग्रामायवागंतुमिच्छतिइत्यत्रगमेर्ग्रामःकर्मइषेस्तुभेकर्मणीइतिभाष्येणद्वाभ्यत्यपिग्रामस्यकर्मत्वात्॥प्र
धानानुरोधिकार्यस्यबलवत्त्वाच्चचतुर्थीबाधित्वाद्वितीयैवस्यात्इतिचेन्न॥अपवादविषयेसतन्न्यायाप्रवृत्तेरदोषात्॥
तदन्तालिंगिनेति॥इदंपंकजशब्देयोगार्थबोधनिर्वाहाय॥ननुस्वस्त्रादिषुमातृशब्दानुकरणंनयौगिकोनापिरूढइतिचेन्न
॥अर्थवत्परिभाषोक्तरीत्यागणपठितेभ्योपिअर्थविशिष्टशाब्दबोधांगीकारेणतत्ररूढिज्ञोपस्थितेःप्रतिबंधकतयायोगा
र्थस्यविशेषणतयाभानाभावेनादोषात्॥रथकाराधिकरणेति॥तत्रहिरथकारशब्दोनयौगिकः।किंतुरूढ्याजातिवि
शेषपरइत्युक्तं॥विशब्देनेति॥ननुहिवचनांतोविशब्दोजेरव्यवहितःपक्षिवाचीसंभवतीतिकथंतत्साहचर्यान्निर्णय
इतिचेन्न॥उपात्ताविकृतविशब्दसाहचर्येसैवभाष्यकृदभिमतत्वात्॥बहुविजयतेवनमित्यस्यत्वनभिधानेवाप्राधान्ये
नस्वार्थबोधकस्यैवपराशब्दसाहचर्योद्भाष्यप्रामाण्याद्ग्रहणं।तेनेति॥नन्वेवमपिदीधीत्यत्रद्वयोर्ग्रहणापत्तिरितिचेन्न
क्वचित्सहचरितमात्रग्रहणस्यानित्यशब्देनविवक्षितत्वात्॥नपुंसकत्वाभावादिति॥नपुंसकग्रहणानुवृत्तिफलंतुअन
पुंसकसंज्ञाशब्दव्युदासः॥अभिव्यक्तेतिन्यायानुसरणेगौरवप्रसंगात्नपुंसकशब्दानुवृत्तिराश्रिताउत्तरार्थंच।इच्चद्वि

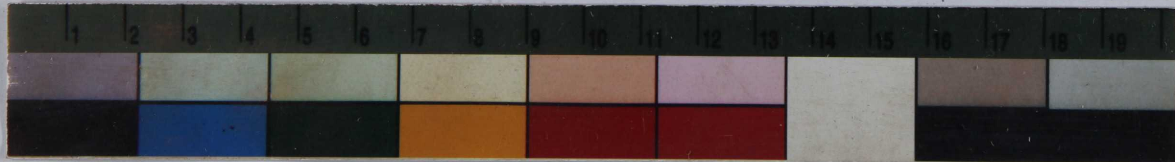
च न इत्यत्र नपुंसकस्येति पुंवदिति चानुवर्त्तते तेन छंदसि नपुंसकस्य पुंवद्भावान्मघोनो ग्रहणापत्तौ तोस्यादौ नुमभावसिद्धिः। इदमुपलक्षणं
त्रिचतुरोरित्यस्य॥ स्पष्टं चेदमिति॥ इयं चानित्या ऽगुणोपसर्जनादित्यधिकारात्॥ तेन वनो र चेत्यादौ नो भतिधीवरीत्यादौ प्रवृत्तिसिद्धिः
बाध्यत इति॥ श्रुतेन निमित्तत्वेनैव लक्ष्ये रेफः। संबध्नातीति परिभाषा स्वरसमन्वय इति भावः॥ विस्तर इति॥ कार्यित्वनिमित्तत्वबो
धकयोः षष्ठीपंचम्योः श्रुतौ चाविशेषात्त्वानयानिर्वाहः॥ प्रातिपदिकांशे सामान्यविशेषभावस्योत्सर्गापवादभावोपपादकत्वेपि प्रकृ
तानुपयोगात्॥ लक्षणोक्तेति। लक्षणेनानुमानेनोक्त इत्यर्थः॥ प्रतिपदोक्तेत्यस्य विशेष्योक्तेत्यर्थः॥ इदमेवेति॥ विलंबितोपस्थिति
कत्वशीघ्रोपस्थितिकत्वे चेत्यर्थः॥ अनित्या चेति॥ तेन भो भगो इत्यत्र वार्त्तिकनिष्पन्नानामपि ग्रहणं॥ पित्त्वमिति॥ दोरद्धोरित्य
त्र धेटो निवृत्त्यर्थं क्रियमाणदाग्रहणं च घाग्रहणे ऽविशेषज्ञापकं॥ नेदं दधातिनिवृत्त्यर्थं दधातेर्हि यादेशविधानात्॥ बाधिकेति॥
तत्वर्थवत्ग्रहणपरिभाषायाः तेन प्रनिदारयतीत्यत्र नणत्वं॥ भाष्यं त्विति॥ भेदकत्वाभिप्रायकं तु न वक्तुं शक्यम्॥ वृद्धिसूत्रे भा
ष्ये अमेदका गुणा इत्येष न्याय्यमित्युक्तेः॥ ईदूदेदिति सूत्रस्थस्वरांतरसंग्रहाय तपरकरणमित्यादिभाष्यं तु एकदेशि इति भावः
॥ अन्यत्रेति॥ पदादीनां सहस्वचोदात्तानुदा[illegible]यगुणकतया तदनुरूपे स्वरिते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं॥ न च श
ब्दाभासोदात्तोच्चारणप्रयत्नः प्रकृतेनूदात्त[illegible]शास्त्रप्राप्तत्वेपि स्थान्यननुगुणतया उच्चारणं यत्न एव च इत्याशयात्॥ ननु स्वरि
तस्य स्थान्यनुगुणत्वेपि फिषु इति शास्त्रविरोधेन तदुच्चारणं यत्न एव स्यात्॥ अन्यथा समासस्येति शास्त्रविरोधेपि च न सर्वोदु
दात्तोच्चारणस्य स्थान्यनुगुणतया न यत्नः स्यात् इति चेन्न॥ च तसर्वे नोदात्तस्यापि स्थान्यनुगुणतया नदात्तेन शास्त्राभासा

ह्युदात्तोच्चारणं यत्नः॥ मत्वत्ते तूदात्तस्य शास्त्रप्राप्तत्वेपि स्यान्त्यनुगुणतया तदुच्चारणं यत्न एवेत्याशयात्॥ वधादेशे स्यान्त्य
नुरूपेनोदात्तेउच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणंविवक्षार्थं॥ ननु हंते रेकाच्त्वेनाद्युदात्तत्वादाद्युदात्तवध्युच्चारणं तदनुरूपमे
वेतिचेन्न॥ विधेरपि स्थानिवत्वेन धातुतया धातोरित्यन्तोदात्तस्यैवोचिततयाद्युदात्तोच्चारणस्य तदनुरूपत्वाभावात्॥ यद्वा फिषद्
त्यंतोदात्तेउच्चारयितव्ये आद्युदात्तोच्चारणविवक्षार्थं। यद्वा आर्धधातुकविवक्षायामेव वधिप्रवृत्त्या सति विशिष्टप्रत्ययस्वरेण व
धेरपि अनुदात्तत्वस्य उचिततया ऽनुदात्तउच्चारयितव्ये तदुच्चारणं विवक्षार्थमिति भावः॥ ननु आद्येपि फिषइत्यंतोदात्तेउच्चार
णीये आद्युदात्तोच्चारणंविवक्षार्थं स्यादिति चेन्न॥ उपदेशो नरमेवेत्संज्ञालोपाभ्यामपहारेण ज्ञापकवर्णेन परभाष्यप्रामाण्येन
चानडि॰ फिषइत्यस्याप्रवृत्तेः॥ नन्वेकश्रुत्यैवाष्टाध्यायीपाठे न गत्रतत्राद्युदात्तनिपातनं भाष्योक्तमसंगतमेवेत्याशंक्याह॥ संपू
र्णेति॥ पदस्येति॥ ननु गुणानामभेदकतया त्रैस्वर्येण पाठेपि दोषाभावादेकश्रुत्या पाठाश्रयणं भाष्यकृत्कृतं व्यर्थमेवेति चेन्न॥
एतदनाश्रित्य परिहारान्तरपरत्वेनादोषात् इदं चिंत्यं॥ परिनिष्ठिते हूं हू प्रयुक्ते नोदात्तत्वे शेषनिघाते नैक्ष्वाकस्यानुदात्ततया प्र
क्रियायां किं स्वरकस्य हूं हू घटकतयेति चिंतायां एतद्भाष्याभिप्रेतत्वेन त्रैस्वर्येणैवैक्ष्वाकस्य पाठात्॥ ननु जातिपक्षे यू इत्यनेन
ह्रस्वयोरपि नदीसंज्ञा स्यादित्यादि ज्ञाने सत्यत्रापि सत्वादित्यत आह॥ यू इति॥ परे तु गुणाभेदकत्वप्राप्तस्याप्यप्रत्यय इत्यनेन नि
षेधेत्यदादीनामइत्यादौ उच्चारितस्वरस्यैव विवक्षा पत्या हि शब्दे उदात्तस्येत्वच्छंदे च स्वं सन धर्मणो हलः स्यानेनुदात्तस्याका
रस्यानापत्तिः॥ न चात्रैकश्रुत्या पाठः एवं विधेषु सर्वत्रैकश्रुत्या पाठस्य शपथैकनिर्णेयत्वात् एतन्मात्तस्य चाप्रत्यय इत्यनेना

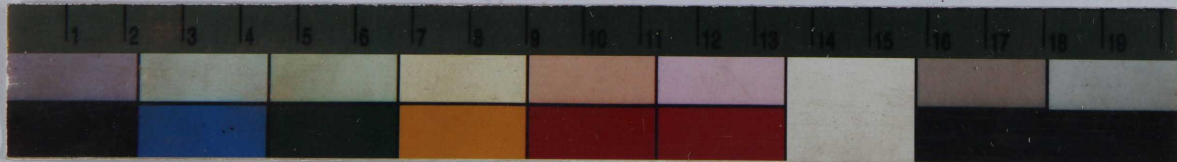
निषेधेइदमित्यानुनासिकापत्तिः पररूपेण वृद्ध्या च शुद्धो भविष्यतीति चेन्न॥ आभ्यामित्यादौ पररूपेण सानुनासिकापत्तेः॥ किं
चाङुदात्तइत्यादौ उदात्तग्रहणं व्यर्थं अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थित्याणत्वेनाऽप्रत्ययइतिगुणाभेदकाइत्यस्य निषेधे उदा
त्तोच्चारणे नैव निर्वाहात्॥ किंचैवं संयंतेत्यादौ सानुनासिकद्वित्वार्थमणुदित्सूत्रेण ग्रहणमिति हयवरट्लणसूत्रस्थभा
ष्यविरोधः॥ गुणाभेदकत्वेनैव तस्य द्वित्वसिद्धेः॥ न च यण्विषये गुणानामभेदकत्वमेव निज्ञापनायाण्ग्रहणमिति शब्दरत्नोक्तं
युक्तं फलाभावात्॥ गुणाभेदकत्वाप्राप्तस्याप्यप्रत्ययइत्यनेनैव निषेधेन घटवानित्यादौ सानुनासिकापत्तिः॥ न च पथिमथीत्यत्र
शेखरोक्तरीत्याप्रत्ययार्थे निरनुनासिकत्वस्यावश्यकतया सामर्थ्याभावेनानया परिभाषया सानुनासिकाप्॥ अप्रत्ययइतिनि
षेधोऽनण्यपीतियुक्तं॥ तथा सति गोनइत्यादौ न परसूत्रस्य वाऽनङि गुणाभेदकाइत्यस्याप्रत्ययइत्यनेन निषेधेन विवक्षासिद्धा
उदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः॥ गोनइत्यादावेव समुदायसावर्ण्यसंभवात्॥ तस्माद्गुणाभेदकाइति स्वरमात्रविषयकं धर्मिग्रा
हकमानात् गुणभेदकत्वं तु अनुनासिकमात्रविषयं अण्ग्रहणाद्धर्मिग्राहकमानादेव॥ यद्यपि वृद्धिसूत्रेऽस्मिन्प्रयोजनमे
तत् किंतर्हि भेदकत्वात् गुणस्येत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये भेदकत्वाभेदकत्वयोरपि स्वरानुनासिकोभयविषयकत्वं स्वरसतः प्रती
यते॥ तथापि उभयमिदं गुणेषूक्तं भेदकाश्चाभेदकाइति किंपुनरत्र न्याय्यं॥ अभेदकागुणाइत्येव न्याय्यं कुत एतत्॥ यदय
मस्तीत्यत्रोदात्तग्रहणं करोतीति सिद्धान्तभाष्यस्थुक्ताभिप्रायकमेव॥ अन्यथा लण्सूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधात्॥ यद्वा भेद
कागुणाइत्यत्र अदेङ्गुणानुनासिकोभयपरं वृद्धिसूत्रस्थभाष्यस्वरसात् अभेदकागुणाइत्यत्र गुणपदं स्वरमात्रपरं

त्रि· ॥ अयं पूर्वस्यापवादः ॥ ननु वृद्धिसूत्रे सानुनासिकसंग्रहार्थेन परत्वावश्यकतया तद्ग्रहणे नासंदेहार्थस्तर्हि तकार इति
गा· तत्सूत्रस्य भाष्यासंगतिरिति चेन्न ॥ तस्य वृद्धिसंज्ञायां फलाभाव इति भाष्याभिप्रायात् ॥ आनुनासिक्यं नाम गुणः तद्भिन्न
८० स्यापि यथा स्यादिति पूर्वभाष्यं तु फलाभावेपि गुणत्वमात्रेण तदुक्तौ तन्न युक्तमित्याशयेन सानुनासिकस्याङ्‌ ऋच्छ गतौ
छंदसि न प्रयोगः ॥ अप्रत्यय इति च न गुणाभेदकत्वमात्रस्य निषेधो नवा नणत्साधारण इति न कश्चिद्दोषः ॥ ज्यादादितिध
र्मिग्राहकमानमप्यणिविषयकत्वस्यैवानुकूलं ॥ अत एवाष्टन आ इति सूत्रे भाष्ये सानुनासिकमाशंक्य नणत्वेन परिहार उक्तः
॥ ननु गुणाभेदकत्वेन तदाशंक्य प्रत्यय इत्यनेन तत्परिहारश्चोक्तः ॥ पथिमथीत्यस्यापि तपरत्वे नैव सानुनासिकत्वमाशंकि
तं ॥ ननु गुणाभेदकत्वे नेति प्राहुः ॥ एषोदरादीति ॥ एवं श्वावर्णीशब्दोप्यत्र बोध्यः ॥ लोपेनेति ॥ ननु वार्त्तिकात्पूर्वमेव सूत्रस्य
प्रवृत्त्या कथं वार्त्तिकेन सूत्रवैयर्थ्यमिति चेन्न ॥ वार्त्तिकस्य सूत्रैकवाक्यतया लक्ष्यसाधुतानियामकत्वे संभवति तद्वचनेनेत
द्वैयर्थ्यकल्पनमनुचितमित्याशयात् ॥ समासप्रकरणे भावि वार्त्तिकाद्यर्थस्यापि सूत्रकृदभिमतत्वोक्तेश्च ॥ आगमेति ॥ तेन सर्वे
षां इत्यत्र सुटि कृते न पुनः सुट् ॥ भूयादित्यादौ तु स्थानिभेदात्पुनः पुनः लोपः ॥ एवं चात्र लस्य पदेन साक्षात्कार्यभागेव गृह्य
त इति तत्त्वं ॥ हूंहूचेति ॥ अनेन न सिद्ध इति शेषः ॥ ज्ञापकसिद्धमिति । तेन करस्य करभो बर्हिरिति सिद्धं । अपपरि इति ज्ञापक राम·
सिद्धपंचम्या असार्वत्रिकत्वात् ॥ ज्ञापकेति ॥ अदोजग्धिरिति सूत्रे ल्यप्ग्रहणं ज्ञापकेत्यर्थः ॥ एकस्या आकृतेरिति ॥ वेद ८०
लोकप्रसिद्धो यं न्यायः । तथा हि खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनोपक्रान्तास्तेनैव नि

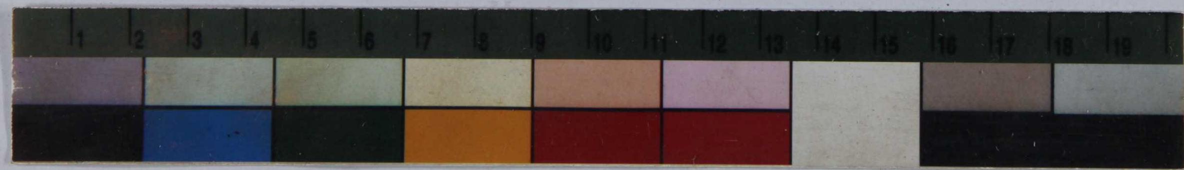

र्वाह्यते॥ तत्र यदि कदाचित् खदिरस्याभ्रेषो भवति तदा तत्सदृशः कदरः सादृश्यात् खदिरबुध्या प्रतिनिधीयते न तु पला
शः परिगृह्यते साधनभेदेन क्रियान्यत्वात्। उपक्रांतक्रियानिर्वाहाप्रसंगात्। लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवां
स्वामीति षष्ठ्युपक्रम्यते तदाश्वानां चेत्तत्रापि तत्प्रतिपादनाय सैव निर्वाह्यते॥ अन्यथाश्वेषु चेत्युक्तेऽधिकरणप्रतिपत्ति
रपि स्यात्। अश्वेषु च तिष्ठतीति। तस्माद्योऽर्थो यया शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रांतस्तथैवासौ निर्वाह्यो न त्वन्यया शब्दाकृत्येत्यर्थः॥ एवं
द्विःप्रतिपत्तिलाघवं भवति। निर्दिष्टं विशिष्टं द्वित्वमित्यादि। द्वित्वमेकाज्ग्रहणेन निर्दिष्टं। यङ्लुगन्तस्य पूर्वं प्रवृत्तधातुत्वेनैव एषसिद्धेः धातुत्वांश
नानित्यत्वोपयोगः। गुणो यङ्लुकोरिति द्वित्वाप्रवृत्तावभ्यासाभावात् द्वैय्यर्थ्यं बोध्यं॥ अत एवेति। अनित्यत्वेनैकाज्ग्रहणानिर्दिष्टद्वित्वा
देः कतिपयस्य यङ्लुकि प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः। पूर्वपक्षी यङ्लुकीट इष्टत्वेन दोषास्तु पन्यसनभाष्यसाधकत्वेनोपन्यस्यपरोपन्यस्तं प्रमा
णं दूषयति॥ यङो लोप इत्यादिस्थिति॥ तथा च नेदमत्र प्रमाणमिति भावः॥ अन्यथेति। एतत्परिभाषांगीकारे। प्रकृतभाष्येति। श्रूय
माणादेकाच इत्यर्थेन यङ्लुकि दोषवारणपरेत्यर्थः। इत्यादिस्थेति। यङ्लुक्व्यावृत्त्यर्थं तु न तत्। तत्राप्रवृत्त्यालिटोभावात्।
केचित्तु बेभिदीतीत्यादौ चाकर्तीत्यादौ च श्नमशपोरभावायैषावश्यमाश्रयणीया। अदादिपाठेनाचोभूत् चाकशीतीत्यादौ शपो लुक्
पि स्वस्वगणपाठस्याव्याहततया श्नमादेर्दुर्वारत्वात्॥ अजर्घाः बेभिदीतीति निर्विकरणभाष्यप्रयोगेण ध्वनितैषा॥ अत्रानुबंधेन नि
र्देशः स्वरूपेण विवक्षितः तङिन इत्यादिरूपेण तेन ततृनीतीन्यत्र नाभ्यस्तस्येति निषेधः। दाधर्तीति सूत्रेण तिङ्के इति नियमार्थमत्रे
वानुदात्तेत्वादिलक्षणमात्मनेपदं नान्यत्र यङ्लुकीति भाष्यं च नासंगतं। अनुदात्तङित इति सूत्रे स्वरूपेणानुबंधस्यानिर्देशेन
यङ्लुकि प्रवृत्तेः। ज्ञापकं चात्र चाद्रुहादीनामितिवक्तव्ये पृथक्कृतेषामुपादानमित्याहुः॥ त्रीण्येवेति। अष्टकस्येत्यखंडमिति

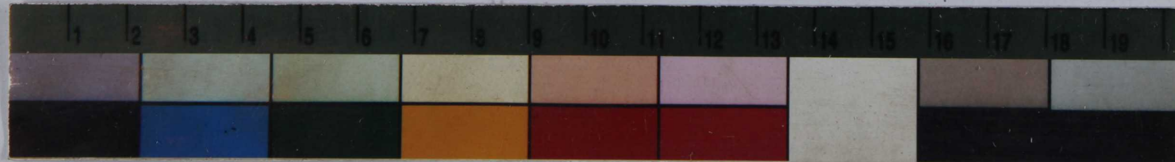

त्रि॰ गा॰ ४९

भावः। अल्ग्रहणे मात्राग्रहणं स्पष्टमेव। एकपदघटिते मात्रालाघवविचारोऽस्त्येव। यथावामीत्यत्र। एतेन षट्संज्ञायां रेफं पठित्वा
षड्भ्य इत्यत्राचतुरइतिपठित्वाषट्चतुर्भ्यः षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यत्र चतुर्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तं॥ पदगौरवात्॥ प्रायेणे
त्यस्य व्यावर्त्यमाह॥ अचिश्विनि। प्रायेणेति। उक्तमिति शेषः। अत्रानुक्ताः परिभाषाः दिक्प्रदर्शनायव्याख्यायेनेसतिशिष्टस्वर
बलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः उदाहरणानि स्फुटानि। इयं च न्यायसिद्धा। पश्चात्प्रवर्तमानविध्येकवाक्यतापन्नानुदात्तमित्यने
नपूर्वप्रवृत्तस्वरनिवृत्तेः। अन्यत्रेतितुज्ञापकसिद्धं। तास्यनुदात्तेदितिसूत्रे तासिग्रहणात् तासिस्वरेण सतिशिष्टेन सार्वधातुकानु
दात्तत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं। यत्तु प्राचीनविवरणकृता यत्र विकरणः स्वरभाक् तत्रैव नान्यत्रेति निषेधः। यत्र तु विकरणानंतनयानत्र
नायंधर्मिग्राहकमानात्। तेन दीव्यतीत्यत्र श्यन्स्वरस्यैवेत्युक्तं। तन्न। दाधाघ्विति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। तत्र हि दैवादिनोदिवादीप
रूपतेइत्युक्तं। खशसूत्रस्य भाष्यविरोधश्च। न च हि खशस्वरेण श्यन्स्वरस्य बाध उक्तः। इयं चानुदात्तं सर्वमित्यत्र कैय्यटे स्पष्टा। आ
गमा अनुदात्ताः उदाहरणं लविषीयेति। अत्र हि विशेषविहितत्वात्परत्वाच्च पूर्वं सीयुटि तनोलादेशप्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन वि
धीयमानमाद्युदात्तत्वं सीयुट एव स्यात् इतीदं॥ आद्युदात्तश्चेत्यत्र भाष्ये स्पष्टैषा। सौवर्यः सप्तम्यः तदंतसप्तम्यः। अत्र च ज्ञापकं भीह्रीति सूत्रे
प्रत्ययात्पूर्वमिति। इयं चतुरः शसीति अत्र ऊडिदमित्यत्रैव चतुर्ग्रहणं कार्यं चतुरः शसीत्यारंभसामर्थ्यात्। एकपदस्वरे प्रत्ययलक्षणं न॥ अत्र
ज्ञापकं कनो नित्वान्निर्देशसंज्ञायामुपमानमितिसूत्रं। एकपदेत्युक्तेर्देधिनिश्चतीत्यत्र तिङ्ङतिङ इति निघातसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। नलुमतेत्य राम॰ ४९
त्रभाष्ये स्पष्टैषा। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। वाचनिकोयं घातेनपरमवाचावित्यत्र नकुत्वं। विवक्षातः कारकविभक्त
यो भवंति। तेनाधिकरणविवक्षायां ग्रामे गच्छतीत्यादि सिद्ध्यति॥ छंदसि दृष्टानुविधिः। तेन द्यावा चिदस्मै इति सिद्धं। छंदोवत्सूत्राणि भव

ति।तेन वृद्धिरादैजित्यत्र न कुत्वम्॥सविशेषणानां वृत्तिर्न। वृत्तस्य च विशेषणयोगो न। आद्यमनित्यं समासविषयं। द्वितीयं तु नित्यसमास
विषयं॥तेन महतः कुंभस्येति न। विभज्य पदानि व्याख्यायंते क्रमेण वा॥संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यंते॥वाक्यादेवोद्धृत्य पदानि संस्क्रियंते॥
तत्राप्याद्याद्यथालक्ष्यं अंत्यापि प्रायेण तथा अनेकपदनिमित्तके नियमेनैव॥सापेक्षमसमर्थवत्॥समानाधिकरणमसमर्थवत्। एका
देशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वं॥वृद्धो लोपो बलीयान्॥अत्र चालोपिनां नेति प्रतिषेधो ज्ञापकः॥तेन पट्टमाख्यम् अपपठत् इत्यत्र स
न्वद्भावो न॥इयं चानित्या॥हलिकस्योरदंतत्वनिपातनात्।न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकरः।इयं चानित्या अ
सुव्वत इति भाष्यप्रयोगात्॥पाव च आदेशो न॥ओःसुपीति सूत्रे पवर्गग्रहणात्॥उपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रबलः॥ओणेर्ऋदित्करणात्॥
कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधाभिधानं॥भावप्रत्ययेन गुणप्रधाननिरूपितशक्तिः॥प्रधानशक्तिवद्भासते॥तेन पक्वौदनो भुज्यत इत्य
त्र न द्वितीया लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते॥उक्तार्थानामप्रयोगः॥तेन क्रियासमभिहारे पौनःपुन्ये यङि नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं न। न्या
यसिद्धैषा॥अर्थस्योक्तत्वेन पुनः प्रयोगवैयर्थ्यात्॥इयं चानित्या॥तेन द्वौ ब्राह्मणाविति सिद्धं॥विप्रतिषेधे आभीयासिद्धत्वं न॥
घुमास्थेति सूत्रे हल्ग्रहणेन ज्ञापितैषा॥असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातः॥शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायि॥प्रयुक्ता
नामन्वाख्यानं॥यथालक्षणमप्रयुक्ते॥तेन वचनीत्यादि न।प्रयोगमूलत्वात् व्याकरणस्मृतेर्न्यायसिद्धैषा॥जहत्स्वार्था वृत्तिः।अ
जहत्स्वार्था वृत्तिः जहत्स्वार्था तु नत्रैव यत्र रूढिविरोधिनी॥अंत्या सर्वत्र॥इयं के परिभाषेंदुशेखरेण विधार्यतां॥यतस्त्रिपथगा विष्णुप
दस्य कुसुमनः प्रिया॥२॥ इति राघवेंद्राचार्य्यकृता परिभाषेंदुशेखरव्याख्या त्रिपथगा समाप्ता॥शुभम्भूयात्॥संवत् १९४६ चै· शु· ३॥

त्रि·
मा·
४२

॥ इस्तिहार दिया जाता है ग्राहक लोगों को कि बम्बई· कलकत्ता· लखनऊ· और आगरा· दिल्ली· मेरठ· इला
हाबाद· पूना· बनारस और कई एक छापे की पुस्तकें हमारे इहां मौजूद हैं जिन महाशयों को लेना होय तो
आध आने का टिकट भेज के संस्कृत और भाषा सूचीपत्र मंगाय लेवें उसमें सब पुस्तकों का नाम औ
रदर लिखा है ॥ इस कार्य के संपादक बाबू कवलेश्वर सिंह बुक्सेलर बनारस छोटकी पियरी ॥ ० ॥

राम·
४२

